

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI**

**XX. YÜZYILDA BALKANLAR'DA İSLAM FELSEFESİ
ÇALIŞMALARI (ZANI I NALTË, PËRPJEKJA
SHQIPTARE, KULTURA ISLAME VE ISLAMSKA MISAO
DERGİSİ ÖRNEĞİ)**

SADRİ AZİZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET HARMANCI**

KONYA-2021

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sadri AZİZ
	Numarası	17810201078
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı/İslam Felsefesi Bilim Dalı
	Programı	Tezli Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi. Mehmet HARMANCI
	Tezin Adı	XX.Yüzyılda Balkanlar'da İslam Felsefesi Çalışmaları (Zani i Naltë, Përpjekja Shqiptare, Kultura Islame ve Islamska Misao Dergisi Örneği)

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan XX.Yüzyılda Balkanlar'da İslam Felsefesi Çalışmaları (Zani i Naltë, Përpjekja Shqiptare, Kultura Islame ve Islamska Misao Dergisi Örneği) başlıklı bu çalışma .../.../.... tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1			
2			
3			

	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	
---	--	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sadri AZİZ		
	Numarası	17810201078		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı/İslam Felsefesi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora	☐	
Tezin Adı	XX. Yüzyılda Balkanlar'da İslam Felsefesi Çalışmaları (Zani i Naltë, Përpkjka Shqiptare, Kultura Islame ve Islamska Misao Dergisi Örneği)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı

Sadri AZİZ

İmzası

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sadri AZİZ		
	Numarası	17810201078		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı/İslam Felsefesi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi. Mehmet HARMANCI		
Tezin Adı	XX.Yüzyılda Balkanlar'da İslam Felsefesi Çalışmaları (Zani i Naltë, Përpjekja Shqiptare, Kultura Islame ve Islamska Misao Dergisi Örneği)			

20. yüzyılda Balkanlar'da, Zani i Naltë, Përpjekja Shqiptare, Kultura Islame ve Islamska Misao Dergilerin yayımlanan İslam felsefesi makaleleri büyük önem taşımaktadır. Bu dört derginin İslam felsefesi makaleleri analiz eden çalışmamız, giriş bölümünden ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde 20. Yüzyılda Balkanların durumu ve İslam felsefesinin durumunu anlatılmıştır. Birinci bölümünde Zani i Naltë, Përpjekja Shqiptare, Kultura Islame ve Islamska Misao dergilerin tarihçesi ve muhtevası ile ilgili bilgi verilmiştir. İkinci bölümünde ise Zani i Naltë, Përpjekja Shqiptare, Kultura Islame ve Islamska Misao dergilerde yayımlanan İslam felsefesi makaleleri, kronolojik olarak tasnif edilmiş ve bu sıraya göre tahlil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zani i Naltë. Përpjekja Shqiptare. Kultura Islame. Islamska Misao. İslam felsefesi. Dergi.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Sadri AZİZ		
	Student Number	17810201078		
	Department	Philosophy and Religions/İslamic Philosophy		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	☒	
		Doctoral Degree (Ph.D.)	☐	
	Supervisor	Dr. Faculty Member Mehmet HARMANCI		
Title of the Thesis/Dissertation	İslamic Philosophy Studies in the Balkans in te 20th Century (Zani i Naltë, Përpkjka Shqiptare, Kultura Islame ve Islamska Misao Magazine Example)			

Islamic philosophy, published in the magazines *Zani i Naltë, Përpkjka Shqiptare, Kultura Islame* and *Islamska Misao* for the Balkans in the 20th century has a great importance. This study, in which we analyzed the articles with Islamic philosophy in the four journals, consists of an introduction and two chapters. The introduction explains the situation in the Balkans in the 20th century and the situation of Islamic philosophy. The first chapter explains the history and the content of magazines *Zani i Naltë, Përpkjka Shqiptare, Kultura Islame* and *Islamska Misao*. In the second chapter, the articles that were published with Islamic philosophy in the magazines *Zani i Naltë, Përpkjka Shqiptare, Kultura Islame* and *Islamska Misao* are chronologically (sequentially) classified and analyzed under this line.

Key Words: Zani i Naltë. Përpkjka Shqiptare. Kultura Islame. Islamska Misao. Islamic Philosophy. Journal.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖNSÖZ	v
GİRİŞ	1
1. Balkan Tarihi.....	1
1.1. 20. Yüzyılda Arnavutluk'un Durumu.....	4
1.2. 20. Yüzyılda Bosna-Hersek'in Durumu.....	7
2. 20. Yüzyılda Balkanlar'da İslam Felsefesinin Durumu	9
I.BÖLÜM.....	15
ZANI İ NALTË, KULTURA İSLAME, PËRPJEKJA SHIQIPTARE, İSLAMSKA MISAO DERGİLERİNİN TANITILMASI.....	15
I. 1. <i>Zani i Naltë (Yüksek Ses) Dergisi'nin Tarihçesi, Muhtevası</i>	15
I.1.1. <i>Zani i Naltë (Yüksek Ses) Dergisi'nin Amaçları</i>	19
I.1.2. <i>Zani i Naltë (Yüksek Ses) Dergisi'nin Yazar Kadrosu</i>	20
I.2. <i>Kultura Islame (İslam Kültürü) Dergisi'nin Tarihçesi ve Muhtevası</i>	20
I.2.1. <i>Kultura Islame (İslam Kültürü) Dergisi'nin Amaçları</i>	22
I.2.2. <i>Kultura Islame (İslam Kültürü) Dergisi'nin Yazar Kadrosu</i>	23
I.3. <i>Përpjekja Shqiptare (Arnavut Çabası) Dergisi'nin Tarihçesi ve Muhtevası</i>	24
I.3.1. <i>Përpjekja Shqiptare (Arnavut Çabası) Dergisi'nin Amaçları</i>	26
I.3.2. <i>Përpjekja Shqiptare (Arnavut Çabası) Dergisi'nin Yazar Kadrosu</i>	27
I.4. <i>Islamska Misao (İslam Düşüncesi) Dergisi'nin Tarihçesi ve Muhtevası</i>	28
I.4.1. <i>Islamska Misao (İslam Düşüncesi) Dergisi'nin Amaçları</i>	30
I.4.2. <i>Islamska Misao (İslam Düşüncesi) Dergisi'nin Yazar Kadrosu</i>	30
2.BÖLÜM	32
ZANI İ NALTË, KULTURA İSLAME, PËRPJEKJA SHIQIPTARE, İSLAMSKA MISAO DERGİLERİNDE YAYIMLANMIŞ İSLAM FELSEFESİ MAKALELERİNİN İNCELENMESİ VE TAHLİLİ	32
II. 1. <i>Zani i Naltë (Yüksek Ses) Dergisinde Yayınlanmış İslam Felsefesi Makaleleri ve Yazarları</i>	32
II. 2. <i>Kultura Islame (İslam Kültürü) Dergisinde Yayınlanmış İslam Felsefesi Makaleleri ve Yazarları:</i>	38

II.3. Përprjekja Shqiptare (Arnavut Çabasi) Dergisinde Yayımlanmış İslam Felsefesi Makaleleri ve Yazarları:	41
II. 4. Islamska Misao (İslam Düşüncesi) Dergisinde Yayımlanmış İslam Felsefesi Makaleleri ve Yazarları:	43
II. 5. Zani i Naltë, Kultura Islame, Përprjekja Shqiptare, Islamska Misao Dergiler'deki İslam Felsefesi Makalelerinin Değerlendirilmesi	49
II.5.1. Metafizik	49
II.5.1.1. "Metafizika e Descartes'it" (Descartes'in Metafiziği)	49
II.5.2. Allah'ın sıfatları	52
II.5.2.1. "A flet Zoti?" (Allah Konuşuyor mu?)	52
II.5.3. Kozmoloji	55
II.5.3.1. Stvaranje Svijeta i Njegova Povijest u učenju Ebu Rejhana Muhammeda b. Ahmeda el-Birunija (Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed El-Bîrûnî'ye göre Dünyanın Yaratılışı ve Tarihi)	56
II.5.4. Materyalizm	58
II.5.5. Biyografi	62
II.5.5.1. "Heroj të Filozofisë Islame" (İslam Felsefesi'nin Kahramanı)	63
II.5.5.2. "Heroj të Filozofisë Islame Farabiu" (İslam Felsefesi'nin Kahramanı Fârabî)	64
II.5.5.3. "Herojt të Filozofisë Islame, İbni Sina ose Avicena" (İslam Felsefesi'nin Kahramanları, İbn Sînâ veya Avicena)	69
II.5.5.4. "Heroj të Filozofisë Islame Gazaliu" (İslam Felsefesinin Kahramanı Gazzâlî)	71
II.5.5.5. Islamska Filozofija- Filozofija Na Zapadu (İslam Felsefesi- Batı Felsefesi)	73
II.5.5.6. "İbni Halduni- Filozof i Historisë" (İbn Haldûn- Tarih'in Filozofu) ve "Islamska Sociologija- Kratak pregled života Ibn Halduna" (İslam Sosyolojisi- İbn Haldûn'un Hayatına Kısa bir Bakış)	76
II.5.5.7. Shkenctarët e Mëdhej Myslimanë (Büyük Müslüman Bilim Adamları) 78	
II.5.5.8. "Život, Djela i Značaj El-Brunija" (El-Bîrûnî'nin Hayatı, Eserleri ve Önemi)	81
II.5.5.9. "Kush është Descartes'i ?" (Descartes Kimdir?)	83
II.5.6. Tasavvuf	85

II.5.6.1. “Fleta e Mysticizmit- Tasavvufit Islam” (Mistisizm Sayfası- İslam Tasavvuf’u).....	86
II.5.6.2. “Pravi Put i Stranputice Tasavufa” (Tasavvuf’un Doğru ve Yanlış Yolu) 88	88
SONUÇ	94
BİBLİYOGRAFYA	96

KISALTMALAR

age.	Adı Geçen Eser
agm.	Adı Geçen Makale
AMSS	Association of Muslim Social Scientists (Müslüman Sosyal Bilimciler Derneği)
(as)	Aleyhisselâm
ay.	Aynı Yer
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
h.	Hicrî
<i>IM</i>	<i>Islamska Misao</i> (İslam Düşüncesi)
ITSH.	Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve (Arnavutlar'ın Mânevî ve Kültürel Mirası Enstetüsü)
KI	<i>Kultura Islame</i> (İslam Kültürü)
m.ö.	Milattan Önce
m.	Miladi
OKMSH	<i>Organi i Komunitetit Mysliman Shqipëtar</i> (Arnavut Müslüman Komitesinin Organı)
ö.	Ölüm Tarihi
<i>PSHD</i>	<i>Përpjekja Shqiptare</i> (Arnavut Çabası) Dergisi

s. Sayfa

S. Sayı

SIZBIHHS *Starješinstvo Íslamske Zajednice u Bosnu i Hercegovinu, Hrvatskoj i Sloveniji* (Bosna Hersek, Hırvatistan ve Slovenya'nın İslam Topluluğunun Büyükleri)

ss. Sayfa aralığı

TDV. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

vb. Ve başka/ benzerleri

vd. Ve diğerleri

yy. Yüzyıl

ZN *Zani i Naltë* (Yüksek Ses) Dergisi

ÖNSÖZ

Balkanlar’da 20. yüzyıl İslam felsefesi çalışmaları, Balkanların İslami düşünce tarihinde önemli rol oynamıştır. Bu çalışmada 20. yüzyılda bu topraklarda ilmî hayata en büyük katkıyı sağlayan dergiler ele alınmıştır. Çalışmamızda incelediğimiz dört derginin iki Balkan ülkesi Arnavutluk ve Bosna-Hersek’te yayımlanmışlardır.

Arnavutluk Müslüman Komitesi’nin katkısıyla, Arnavut dilinde ilk çıkan İslami dergi, 1923-1939 yılları arasında yayımlanan *Zani i Naltë* dergisi olmuştur. Bu süre içinde yüz elli dört sayı yayımlanmıştır. Dönemin şartlarından dolayı *Zani i Naltë* dergisinin yayım hayatına son verilmiştir. Arnavutluk Müslüman Komitesi’nin katkısıyla *Zani i Naltë* dergisinin devamı niteliğinde ve benzer içeriğe sahip olan *Kultura Islame* dergisi yayımlanmıştır. *Kultura Islame* dergisi 1940-1944 yılları arasında yetmiş iki sayı halinde yayımlanmıştır. Üçüncü dergi *Përprjekja Shqiptare* dergisi Arnavutluk’ta Branko Merxhani tarafından kurulmuştur. *Përprjekja Shqiptare* dergisi, 1936-1948 yılları arasında yayımlanmıştır. Dergi bu süre boyunca yirmi dört sayı çıkarmıştır. Bu üç dergi Arnavut dilinde yayımlanmıştır. Dördüncü dergi *Islamska Misao* Bosna-Hersek’te, Bosna Hersek, Hırvatistan ve Slovenya’nın İslam Topluluğunun katkısıyla kurulmuştur. *Islamska Misao* dergisi 1978-1993 yılları arasında neşredilmiştir. Dergi bu yıllar arasında yüz altmış bir sayı çıkartmıştır. *Islamska Misao* dergisi Boşnak dilinde yayımlanmıştır. Bu dört dergide telif makalelerle beraber yabancı dillerden tercüme edilen makalelere de yer verilmiştir.

Bu 4 derginin yayım hayatında tarihi, dini, içtimai, edebi, felsefi konular yer almıştır. Çalışmamızda bu bahsi geçen 4 dergide İslam felsefesiyle ilişkili makaleleri inceledik, konunun kapsamı dışına çıkmamak için diğer makalelerin incelemesini gerçekleştirmedik. Bu doğrultuda *Zani i Naltë* dergisinin altmış dokuz makalesinin, *Kultura Islame* dergisinin otuz dokuz makalesinin, *Përprjekja Shqiptare* dergisinin on dokuz makalesinin ve *Islamska Misao* dergisinin altmış üç makalesinin İslam felsefesi ile ilgili olduğunu gördük. Yapmış olduğumuz araştırmamızda İslam felsefesi makalelerinin tahlilini yapmaya çalıştık.

Bu çalışmada, Őu sorunların cevapları aranmaktadır: 20. yũzyılda Balkanlar'da İslam felsefesi hangi aşamada bulunuyordu? Bahsi geöen dŕrt derginin iöeriğinde nelere yer verilmiştir? Dergilerde İslam felsefesi iöerisinde hangi konular ele alınmıştır ve bu konular hangi bakış aöısıyla incelenmiŐtir?

Çalışmamızın giriş bŕlŕmŕnde 20. Yũzyılda Balkanlar'da İslam felsefesinin durumu ve felsefe yayımcılığına verilen Önemi hakkında bilgi verdik. Birinci bŕlŕmde *Zani i Naltŕ*, *Kultura Islame*, *Pŕrpjekja Shqiptare* ve *Islamska Misao* dergilerini tanıttık. İkinci bŕlŕmde ise bu dŕrt dergide bulunan İslam felsefesi makalelerinin baŐlıklarını kronolojik olarak çıkarttık ve makalelerin tahlil ve incelenmesini yaptık.

AraŐtırmam boyunca ilgisini ve yakınlığını gŕrdŕğŕm ve beni yŕnlediren danışman hocam Sayın Dr. Öğretim Őyesi Mehmet HARMANCI Bey'e teŐekkŕrlerimi sunarım.

Sadri AZİZ

Konya-2021

GİRİŞ

20. yüzyılda Balkanlar'da yayım ve basım düşünce hayatında önemli rol üstlenmiştir. Bu asırda Arnavutluk'ta ve Bosna-Hersek'te dergi yayınları çoğalmıştır. 20. yüzyılın ilk yarısında Arnavutluk'ta *Organi i Komunitetit Mysliman Shqipëtar* (Arnavut Müslüman Komitesinin Organı) bünyesinde *Zani i Naltë* ve *Kultura Islame* dergileri çıkmaya başlamıştır. Bu iki derginin çıkmasından sonra *Përpkjka Shqiptare* dergisi, Branko Merxhani tarafından kurulmuştur. 20. yüzyılın ikinci yarısında Bosna-Hersek'te *Starješinstvo Islamske Zajednice u Bosnu i Hercegovinu, Hrvatskoj i Sloveniji* (Bosna Hersek, Hırvatistan ve Slovenya'nın İslam Topluluğun Büyükleri) tarafından *Islamska Misao* dergisi çıkarılmaya başlamıştır. Çalışmamızın konusunu bahsi geçen dört dergi oluşturmaktadır. Bu bölümde 20. yüzyılda dergilerin yayımlandığı iki ülkenin durumu ve bu dönemde Balkanlar'da genelde yayımcılığın, özelde ise İslam felsefesi yayımcılığının durumundan konumuzun genel konseptini izah için kısaca bahsedeceğiz.

1. Balkan Tarihi

Balkanlar; Avrupa, Asya ve Afrika'nın birleşme noktasını oluşturan yarımadadır. Balkan Türkçe bir kelimedir, *sıradağ* ve *sarp* anlamına gelmektedir. Balkan kelimesinin başka bir anlamı ise iki Türkçe kelime olan “bal” ve “kan”ın birleşmesi ile oluşan Balkan'dır.¹ Balkanlar'da 21. yüzyılda yaşanan çatışmalar ve toprakların parçalanması Balkanizasyon (Balkanlaşma) sürecine yol açmıştır. Bundan dolayı Balkan toprakları “dünyanın ateş çemberi” veya “barut fıçısı” olarak görülmüştür. Ancak bilinmeli ki Balkanlar yaklaşık üçyüz yıl dünyanın en sakin yerlerinden biri olmuştur. Tarihçilerin not

¹ Aslında bu isimlendirme temelsiz değildir. Nitekim Bulgaristan'ın Haemus'a (Balkan Dağları) bağlanır. Balkan'ın ilk ismi “Haemus” olmuştur. Bize mitolojiden aktarıldığı gibi Zeus ve tanrılardan biri olan Tayfun arasında savaş olmuştur. Bu savaş Haemus olarak adlandırılmıştır. Bu savaşta Zeus Tayfu'nu yıldırımla yaralamıştır. Bu yaralamada Balkanlar'da çok kan akmıştır. “Kan” sözcüğünün çıkması da buradandır. Zeus kötülüğü durdurduğu için akan kan'ı bal'a dönüştürmüştür. Buradan ise “bal” sözcüğü çıkmaktadır. Böyle bir mitik izahı da vardır.

ettiği gibi “*Pax Ottomana*” (Osmanlı Barışı)² sayesinde 1400’lerden 1700’lere kadar hiç bir savaş olmamıştır.

Balkanlar’ın batısında Alpler’in devamı olan Dinar Dağları Slovenya’dan Arnavutluk’un Adriyatik sahillerine kadar uzanır. Balkan Yarımadası doğuda Karadeniz, güneydoğuda Ege Denizi ve Marmara Denizi, güneyde Akdeniz, güneybatıda Adriyatik ve İyon Denizi ile çevrilidir. Balkan Yarımadasının sınırlarıyla ilgili coğrafyacılar arasında birçok görüş vardır. Kuzeyde Sava Nehri ve bu nehirden Sırbistan’ın Belgrad şehrinin yakınlarındaki Tuna nehrine kadar mı yoksa Karpat Dağlarının doğusuna kadar mı uzanmaktadır, şeklinde tartışmalar vardır. Küçük anlaşmazlıklara rağmen coğrafyacılar Balkanlar’da on iki devlet saymışlardır: Romanya, Bulgaristan, Türkiye (Trakya Bölgesi), Yunanistan, Arnavutluk, Yugoslavya’dan ayrılan Kuzey Makedonya, Sırbistan, Bosna Hersek, Kosova, Karadağ, Slovenya ve Hırvatistan Devletleri.

Balkan coğrafyasında çeşitli ulus, ırk, mezhepler yaşamış ve yaşamaya devam etmektedir. Balkanlar’ın en eski sakinleri olan Arnavutların ve Boşnakların³ ataları İlirlerdir. Ondan sonra 5. ve 6. yüzyıldan itibaren Balkan topraklarına Slavlar da yerleşmişlerdir. Balkanlar’da Slav kökenli olarak günümüzde varlığını sürdüren milletler şunlardır: Slovenler, Hırvatlar, Sırlar ve Makedonlar. Slav tarihçiler Bulgarların da Slav milleti olduğunu iddia etmektedirler. Hâlbuki Bulgarlar, Türk boylardan gelen bir millettir. Fakat Hristiyanlığı kabul ettikten sonra Slavlaşmışlardır.⁴

Bununla birlikte bu topraklar çeşitli kültürlerin karışımı olduğu gibi farklı dinleri de barındırmıştır. Bu toprakların en eski sakinleri İlirler, ilk başta çok tanrıcılığa inanmışlar sonra da Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Bin yıllık Roma İmparatorluğu’nun kültürü ve dini Balkanlar’da büyük izler bırakmıştır. Osmanlılar 1360 yılında Edirne’yi ele geçirdikten

² Mustafa Alkan, “Osmanlı Devletinin “İslam Birliği” Siyaseti: Ortadoğu’nun Osmanlaşması”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 9, S. 18, 2016, ss. 17-30.

³ 5. ve 6 yy.larda Slavlar, Boşnak topraklarını asimile ettikten sonra Boşnaklar Slav dilini kullanmaya başlamışlardır. Bkz: Павао Анђељић, *Varones Regni u Vjehe Srednovekovne Bosne*, Прилози, Институт за Историју Јауинари, Сарајевосна, S. 11/12, 1975-1976, ss. 29-48.

⁴ Mustafa Tufan, “Göç Hareketleri ve Yugoslavya Türkleri” Bkz: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/692760> ET: 22.07.2021.

sonra 1371 yılında Meriç Nehri üzerinde gerçekleşen Çirmen Muharebesi'nde elde ettiği zaferin ardından Bulgaristan, Makedonya ve Güney Sırbistan topraklarını hâkimiyeti altına almayı başarmıştır. Sofya 1385, Niş 1386, Selanik ise 1387 yılında ele geçirilmiştir.⁵ Osmanlı Devleti, Balkan topraklarını fethetmesi ile birlikte dinini, kültürünü ve medeniyetini getirmiştir. Ancak Balkanlar'da İslam kimliğinin oluşma süreci Osmanlılarla başlamamıştır. İslam, 8. yüzyılın başlarında Balkan Yarımadası'nın sakinleri arasında kök salmaya başlamıştır.⁶ 8. yüzyılda Endülüs'ten Sicilya'ya gelen Müslüman tüccarlar, Adriyatik Denizi üzerinden ticari amaçlarla Balkanlar'a gelmişlerdir.⁷ Öte yandan ise Balkanlar'da İslamiyet'in tohumlarının Anadolu'dan gelen seyyah dervişler tarafından da atıldığı bilinmektedir. Ancak Balkanlar'da en büyük izi bırakan Osmanlılar olmuşlardır. Balkanlar'ın çeşitli din ve etnik gruptan oluşan toplum yapısının yaşama geleneğinde bulunan yüksek düzeydeki saygı, hoşgörü ve toleransı tamamen İslam Devleti'nin bu bölgelerde yüzyıllarca süren varlığının sonucudur. Bu sonuç Osmanlı Devleti sayesinde olmuştur.⁸

19. yüzyılda Avrupa'dan milliyetçi rüzgârlar geldikten sonra Balkan politikası değişmiştir. Nitekim milliyetçiliğin kökeni 18. yüzyılda Aydınlanma düşüncesi ve Liberalizme dayanmaktadır. Osmanlı bu topraklardan tamamen çekilmeden önce Yunanistan ve Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiştir. 1912-13 yıllarında Balkan Savaşları ile birlikte Osmanlı Devleti'nin bu topraklarda sürmüş olduğu beş asırlık hâkimiyeti tamamen sona ermiştir. Balkan Savaşları ile birlikte Arnavutluk kendi bağımsızlığını ilan etmiştir. Sırp Hırvat ve Sloven Krallığı'nın (1918-1929) adı I. Aleksandar tarafından Yugoslavya Krallığı olarak değiştirilmiş ve II. Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. Yugoslavya Devleti'nin adı 1943 yılında Demokratik Federal Yugoslavya, 1946'da Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti ve nihayetinde 1963 yılında Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti olarak değiştirilmiştir. 1980 yılında

⁵ Tayfun Nasuhbeyoğlu, *Balkan Tarihine Genel bir Bakış*, İstanbul, 2008, s. 9.

⁶ Muhić Ferit, *Islamski İdentitet Evrope*, Logos-A Yayınları, Saraybosna, 2014, s. 269.

⁷ Ali Musa Basha, *İslami në Shqipëri gjatë Shekujve*, Biblioteka Islame Yayınları, Tiran, 2000, s. 45.

⁸ Ferit Muhić, *Islamski İdentitet Evrope*, Logos-A, Üsküp, 2014, s. 271.

Yosip Broz Tito'nun (1892-1980)⁹ vefatından sonra artan milliyetçi hareketler 1990 yılında Yugoslavya'nın parçalanmasıyla son bulmuştur.

Yugoslavya Devleti'ni oluşturan ülkeler sırayla bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bağımsızlığını ilk ilan eden ülkeler 1991 yılında Slovenya, Hırvatistan ve Makedonya olmuşlardır. 1992 yılında Bosna-Hersek bağımsızlığını ilan etmiştir. 1993 yılında Yugoslavya yerine Sırbistan-Karadağ Federasyonu kurulmuştur. 2006 yılında Karadağ bağımsızlığını ilan etmiştir. En son 2008 yılında Kosova bağımsızlığını ilan etmiştir.

Çalışmamızın konusu iki Balkan ülkesiyle ilgili olduğundan dolayı, konumuzu teşkil eden ülkelerin durumundan kısaca bahsetmeye çalışacağız.

1.1. 20. Yüzyılda Arnavutluk'un Durumu

Arnavutluk'un tarihi üzerine yapılan çalışmalarda, Arnavutların¹⁰ kökeninin Balkan Yarımadası'na erken gelen ve oraya yerleşen İlirya¹¹ milleti olduğu belirtilmektedir. Kaynaklar, Arnavutların menşeinin Hint-Avrupa kökenli İliirlerin olduğuna işaret etmektedir.¹² İlirya'nın sınırlarını tam anlamıyla belirtmek oldukça zordur. Ancak diyebiliriz ki; İlirya, günümüzde Karadağ, Bosna-Hersek ve Dalmaçya'yı¹³ içine alan bu coğrafyanın sınırları içerisinde.

⁹ Yosip Broz Tito Yugoslavya Sosyal Federal Cumhuriyeti'nin 14 Ocak 1953- 4 Mayıs 1980 yılları arasında devlet başkanıdır.

¹⁰ Arnavutluk'un resmi adı Arnavutluk Cumhuriyetidir. Resmi dili Arnavutçadır. Ülkenin yüzölçümü 28.748 km², nüfusu ise 2,938,428'dir. Halkın %68'i Müslüman (Sünni %51, Bektaşî %17), %22'si Ortodoks, %10'u Katolik'tir. Başkenti Tiran'dır. Elbasan, İşkodra, Dıraç (Durës), Berat büyük şehirlerindedir. Güneybatıda İyon Denizi. batıda Adriyatik Denizi ile çevrilidir. Kuzeyde Karadağ, kuzeydoğuda Kosova, doğuda Kuzey Makedonya, güneyde ise Yunanistan ile sınır komşusudur. Ülkenin en büyük nehri İşkombi'dir. Arnavutlar iki etnik gruba ayrılırlar: İşkombi nehrinin kuzeyindeki dağlık bölgede yaşayan Gegler ve güneyinde yaşayan Toskalar. Türklerin Arnavutluk'a gelmesiyle birlikte kuzey bölge Gegalık, güney ise Toskalık olarak adlandırılmıştır. Bkz: İliir Rruqa, "Arnavutluk'ta Hristiyanlık ve İslâmiyetin Tarihiçesi", Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Yrd.Doc.Dr. Ahmet Aras, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya, 2011, ss. 6-13.

¹¹ İliirler Arnavutların Antik Çağdaki ismidir. İlirya kelimesinin anlamı "Özgürler Ülkesi" demektir. İlirya'dan ilk kez eski Yunanlı tarihçiler tarafından bahsedildiğini söyleyebiliriz. Bkz: Fatma Shehu, "Arnavut Kültüründe Taş Kültü ile İlgili İnançlar", *5 Uluslararası Öğrenci Sempozyumu*, Harf Yayınları, İstanbul, 2020, s. 333.

¹² Osman Karatay, Bilgehan A. Gökdağ; *Balkanlar El Kitabı*, Karam ve Vadi Yayınları, C. 1, Ankara, 2006, s. 261.

¹³ Dalmaçya bölgesi bugünkü Hırvatistan ve Karadağ.

Albania kelimesi, Antik İlrilerin *Alban*¹⁴ boyundan gelmektedir.¹⁵ Türkler ise bu milleti ‘Arnavut’ olarak telaffuz etmişler ve günümüze kadar öyle gelmiştir.¹⁶ Arnavut dilinde ‘*Shqipërija*’ (okunuşu: Şipria), Arnavutluk ‘*Kartallar Ülkesi*’ anlamına gelmektedir.¹⁷

Arnavutluk’ta beş yüzyıllık Osmanlı yönetiminden sonra durum tamamen değişmiştir. Avrupa’dan çıkan milliyetçi hareketler bütün Balkan ülkelerini etkilediği gibi Arnavutluk’u da etkilemiştir. Her taraftan yapılan saldırılar nedeniyle Osmanlı, Balkan ülkeleri üzerinde kontrol sahibi olamamıştır. Bundan dolayı Osmanlı hükümeti Arnavutluk’un otonom olma isteğini kabul etmek zorunda kalmıştır. Balkan Savaşları’nın başlamasından kısa bir süre sonra 28 Kasım 1912’de İsmail Qemali (1844-1919), Arnavutluk’un bağımsızlığını ilân etmiştir.

Arnavutluk’un bağımsızlığı ilan edildikten sonra her anlamda eksiklerinin olduğu görülmüştür. Bu nedenle eksikleri giderilinceye dek ilerlemeyi sürdürmesi gerekmektedir. İlerleme, bir yandan hükümet, öbür yandan o dönemin entelektüellerinin çabaları ile sağlanmaktadır. Yapacakları bazı çalışmalarla ekonomiye, eğitime ve kültüre fayda sağlayabileceklerini düşünmektedirler. Bu dönemde entelektüeller Doğu ve Batı düşüncesinden sentezlenen yeni fikirler yaratmaya çalışmışlardır. Aynı zamanda, bu fikirler inançlarına bakılmaksızın halkı bir arada tutmak için belirlenen ilk hedef olmuştur.

Arnavutluk’un iç problemleri devam ederken bir yıl içerisinde iki büyük olay gerçekleşir. Bu iki büyük olay: Lushnja Kongresi ve Vlora Savaşı’dır (1920)¹⁸. Bu olaylar Arnavutluk için yeni bir dönemin başlayacağını işaretini vermiştir. Nitekim Arnavutluk

¹⁴ Aslında *Alban* kelimesinin kökü *Alb* – “dağ” anlamına gelmektedir. Arnavutlar dağlık bölgelerde yaşadığından dolayı bu isimle adlandırılmışlardır.

¹⁵ Leonard Newmark, “Albania”, *Encyclopedia of Linguistics*, Ed. Philipp Strazny, Fitzroy Deaborn Yayınları, C.1, New York, 2005, s. 31; Metin İzeti, “*Arnavutlar ve Bektaşilik*”, *Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu I*, SDÜİF Yayınları, Isparta, 2005, ss. 517-525.

¹⁶ Robert Bideleux, İan Jeffries, *The Balkans (A post-Communist History)*, Routledge Yayınları, New York, 2007, s. 25.

¹⁷ Robin Hanbury-Tenison, *Land of Eagles (Riding through Europe’s Forgotten Country)*, I. B. Tauris Yayınları Londra, 2009, s. 17.

¹⁸ Arnavutluk devletinin ulusal platformda toparlanması ve birleştirilmesi için temel teşkil eden iki önemli olay. Bu iki olaydan sonra, Arnavut halkı sorunlarını kendi ülkelerinde dış güçleri beklemeden çözmeleri gerektiğini anlamıştır.

1922 yılından 1939 yılına kadar, Ahmet Zogu (1895-1961)¹⁹ tarafından yönetilmektedir. Kral Ahmet Zogu, Avrupa ülkelerini örnek alarak Arnavutluk'un laik bir devlet olmasını istemiştir. Dinî kurumların devlet sisteminden ayrılmasının daha iyi olacağını düşünmüştür. Nitekim 1922'de alınan '*Devletin resmi dinî yoktur*' kararıyla Arnavutluk'un laik bir devlet olduğu ilân edilmiştir.²⁰ Bundan dolayı artık her yönden reformlar yapılmaya başlanmıştır. Çünkü Zogu, dinî kurumlarda yeni reformlar yapmak istemektedir. Bu bağlamda Arnavutluk'taki dinî ritüellerin, Asya kıtasında yaşayan insanların ritüellerine benzememesi ve her şehirde iki veya üçten fazla cami olmasına izin verilmemesi kararları alınmıştır.²¹ Alınan bu kararlar halkın bazı kesimlerince zor kabul edilmiştir. Çünkü bu kararlar halkın bu kesiminin din anlayışına ters düşmektedir. Halkın bir başka kesimi ise Avrupa'dan örnek alınarak yapılan bu dinî reformları daha kolay kabul etmiştir.

Her zaman olduğu gibi bu dönemde de Arnavutlarda dinler arası hoşgörü gün geçtikçe daha fazla dikkat çeken bir mesele haline gelmiştir. Çünkü bu küçük milletin büyük bir ulusal varlığı vardır. Arnavutlar yakın çevrelerinde bulunanlardan birinin inancını değiştirip değiştirmedigine bakmaksızın saygı duyarlardı. Herkesin aynı milletten olduğu ilkesine sahip olduklarından, eğer biri inancını değiştirmişse, milletini değiştirdiği anlamına gelmemektedir. Arnavutluk'un büyük edebiyatçısı Faik Konica (1875–1942) bu konuda şöyle demektedir: “Ben inanıyorum ki Arnavutların bütün dinlere karşı hoşgörülü olduğu her yerde bilinir, Avrupa'da hiçbir dinî savaşın olmadığı tek ülke Arnavutluk'tur.”²²

II. Dünya Savaşı sırasında Arnavutluk, İtalyanların faşist hükümeti tarafından işgal edilir ve Kral Ahmet Zogu iktidarı kaybeder. Aslında bu süre içerisinde İtalyanlar ve Almanlar Arnavutluk'u modern bir ülkeye dönüştürmek istemişler ve bu modernleşme yeni bir hükümetin kurulmasına yol açmıştır. 1940 yılında Enver Hoxha (Hoca) (1908-1985),

¹⁹ Ahmet Zogu, 1922-1924 seneleri arasında Arnavutluk'un başkanı, 1925-1928 seneleri arasında da cumhurbaşkanı olmuştur. 1928-1929'dan itibaren kendisini '*Kral*' ilân etmiş ve devlet monarşiyeye dönmüştür. 17 yıllık yönetiminde, Arnavutluk'un istikrarını güvence altına almaya çalışmıştır.

²⁰ Arben Puto, *Shqipëria Politike (1912-1939)*, Toena Yayınları, Tiran, 2009, s. 471.

²¹ Arben Puto, *age.*, ss. 141-142.

²² Genti Kruja, “Arnavutluk'ta Dinlerarası Hoşgörü ve Kültürlerarası Birlikte Yaşama”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 22, 2012, s. 122.

Komünist Partisi'ni kurar ve bir Stalinci olarak, 1944'ten 1991 yılına kadar Halk Cumhuriyeti Partisi iktidarda kalır. Arnavutluk bu dönem içerisinde dünyanın ilk ateist devleti ilân edilmiştir. Bütün ibâdethâneler kapatılmıştır. İki bin câmi ve mescit, yüze yakın da kilise yakılıp yıkılmıştır. Az sayıdaki câmiler; Tiran'da Ethem Bey Câmii ile Ergirikası (Gjirokastër)'daki Câmii yıkılmamıştır. Bunlar ise, dinsizlik propagandası için müze olarak kullanılmıştır.²³ Bu açıdan bu yıllar arasında Arnavutluk'ta toplumun büyük kesimi dinî konuların tamamen dışında yaşamıştır. Ülke 1991 yılında komünist rejimden kurtulmuş, çok partili seçimlerle yeni bir hükümet oluşturulmuştur.

1.2. 20. Yüzyılda Bosna-Hersek'in Durumu

Balkanlar'da Arnavutlar yerli bir millet olduğu gibi Boşnaklar da aynı millettendir. Çünkü tarihi evraklara göre Bosna-Hersek'in²⁴ en eski sakinleri Hint-Avrupa menşeli İliirdir. İliir milleti bugünkü Arnavutluk'ta Hırvatistan'ın kuzeyinde²⁵ ve Bosna-Hersek topraklarının bir kısmında yaşamıştır.

20. yüzyıl Boşnak Müslümanları için zor bir dönem olarak kabul edilmektedir. 1878 yılında Berlin Kongresi'nde Avusturya-Macaristan'a Bosna-Hersek topraklarını yönetme ve işgal etme hakkı verilmiştir.²⁶ İkinci Meşrutiyet'in ilanından faydalanan Avusturya-Macaristan bölgeyi 1908 yılında bir kararname ile kendi topraklarına ilhak etmiştir. Avusturya-Macaristan yönetiminde, yeni anayasayla seçmenler üç seçim grubuna ayrılmıştır. Her grupta Ortodoks, Katolik ve Müslümanlar için sabit bir oranda sandalye belirlenmiştir. Bu durum Sırp milliyetçilerinin tepkisine sebep olmuş ve Boşnak Müslümanları üzerinde baskılarını devam ettirmişlerdir. Sırlar, Boşnak Müslümanlarının

²³ Ayaç Eker, Fevzi Devrim, "Arnavutluk", *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1993, C. 2, s. 270.

²⁴ Bosna-Hersek 1992 yılında Aliya İzzetbegoviç önderliğinde Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nden ayrılıp bağımsızlığını ilan etmiştir. Saraybosna başkentidir. Tuzla, Mostar ve Bihaç büyük şehirlerindedir. 3,500,000 nüfusa sahip bir ülkedir. Boşnaklar ülkenin %51'ini Sırlar %30'unu, Hırvatlar ise %15'ini oluşturur. %4'ünü ise diğer milletler oluşturur. Ülke'nin yüzölçümü 51-129 km²'dir. Kuzey, batı ve güneyden Hırvatistan; doğudan Sırbistan; yine güneyden Karadağ ile çevrili olup Adriyatik Denizi'ne Neum şehrinin bulunduğu yerde yalnızca 20 km'lik (limanı olmayan) bir kıyısı bulunmaktadır. Ülkenin toprakları güneyde dağlık, kuzeybatıda tepeliktir.

²⁵ Metin İzeti, *Balkanlar'da Tasavvuf*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014, s. 24.

²⁶ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Preporod Yayınları, Saraybosna, 1998, s. 622.

ulusal ve dinî kimliklerinden vazgeçmelerini atalarının inancına (Hristiyanlığa) geri dönmelerini veya Asya kıtasından göç etmelerini emretmiştir.²⁷ Bu sebepten dolayı Müslüman Boşnaklar sürekli diğer Balkan ülkelerine ve Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmışlardır. Osmanlılar Balkan topraklarından çekildikten sonra en büyük eziyet, zulüm ve katliam Boşnak Müslümanlarına yapılmıştır. Boşnak Müslümanlar kimlerden yardım isteyeceğini ve kime yaslanacağını bilememişlerdir. Çünkü sürekli Sırp çetelerin saldırılarına maruz kalmışlardır.

Bosna-Hersek I. Dünya Savaşı'nın bitmesi ile 1918-1929 yılları arasında Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nın bir parçası olmuştur. 1929 yılında yürütülen siyasi faaliyetlerden dolayı ülkenin adı Yugoslavya Krallığı olarak değiştirilmiş ve bu yönetim yapısı II. Dünya Savaşına kadar sürmüştür. Bu süre içerisinde Bosna-Hersek statüsünü değiştirmeden Yugoslavya yönetiminin altında kalmıştır. Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'na bağlanan Bosna-Hersek'in dağlık bölgeleri II. Dünya Savaşı sırasında partizanlara sığınak olmuştur. Savaştan sonra Bosna-Hersek yeniden tek bir siyasal birim olarak birleşir ve 1943 yılında Yugoslavya'nın²⁸ altı kurucu devletinden (Kuzey Makedonya, Sırbistan, Bosna Hersek, Karadağ, Slovenya ve Hırvatistan) ve iki bölgeden (Kosova ve Voyvodina) biri olur. Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin 90'larda parçalanmasıyla, Bosna-Hersek'in devlet başkanlığına gelen Aliya İzzetbegoviç (1925-2003), Mart 1992 yılında bir referandumla bağımsızlığını ilân etmiştir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Boşnak Müslümanların dinî düşünce özgürlüğü olmamıştır. Tabii ki bu özgürlük büyük oranda komünist ve ateist düşünceye sahip olanlar tarafından olumsuz görüldüğü için kısıtlanmıştır. Komünistler Müslümanların manevî yaşamını kırmak istediği ve İslam'ın yayılmasına karşı olduğu için çeşitli baskılar yapmışlardır. Baskıların yanı sıra komünist rejim Müslüman kadınların feracelerini çıkartması,

²⁷ Aytaç Eker, Fevzi Devrim, "Bosna-Hersek", *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1993, C. 4, ss. 136-140.

²⁸ Yugoslavya Krallığı yıkılır II. Dünya Savaşı'ndan sonra Yugoslavya Devleti üç kez adını değiştirir: 1943'te Demokratik Federal Yugoslavya, 1946'da Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti, 1963'te Josip Broz Tito'nun Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti.

camilerdeki mekteplerin kapatılması gibi kanunlar getirmiştir. Elbette, Müslümanlar çocuklarını Kur'an okutmak ve dinî bilgileri öğretmek için gizlice toplayarak faaliyetlerine devam etmişlerdir. Öte yandan ise imamlar evlerde Mevlid-i Şerif okuyarak dinin canlılığının ayakta tutulması için çalışmışlardır.²⁹

2. 20. Yüzyılda Balkanlar'da İslam Felsefesinin Durumu

20. yüzyıl Balkanlar için karışık bir dönem olarak nitelendirilmelidir. Osmanlı Devleti bütün Balkan milletleri için ortak bir vatan olmuştu. Ancak Osmanlıların gitmesi ile Balkan Savaşları, I. ve II. Dünya Savaşları, Balkanlılara özellikle Müslümanlara büyük zarar ve acı vermiştir. Yugoslavya Devleti'nin kurulması ile savaşız bir dönem başlayacağı umudu olmuştur, ancak bu dönemde sosyalist sistemin uygulanmasıyla Müslümanların göç ettirilmesi ve dinlerinden uzaklaştırılması politikası devam ettirilmiştir. Bu sistem Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyet'in 90'larda parçalanması ile bitmiştir. Ancak acılar ve zararlar devam etmiştir.

Balkanlar'da felsefe büyük önem taşımaktadır. Ahlakın felsefe disiplini olarak kökeni Balkanlar'da çağlar öncesine dayanmaktadır. Antik Çağ'da Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi filozoflar bu topraklardan çıkmıştır. Bu topraklarda çağlar boyunca felsefeye önem verilmiştir. Balkan Müslüman âlimleri ruhlarında İslam dinî ile beraber felsefi düşünceye sahip olmuşlardır. Yüzyıllar boyunca felsefi düşünce, insan onurunun, ahlakın ve özgürlüğün felsefi ilkeleri üzerine inşa edilmiştir. Dolayısıyla İslam düşüncesi, felsefe tarihinin ayrılmaz bir parçası olduğu gibi 20. yüzyılda Balkanlar'da İslam düşüncesinde İslam felsefesi de önemli rol oynamıştır.

Balkan kütüphanelerinde özellikle Arnavutluk'un ve Bosna-Hersek'in kütüphanelerinde İbn Haldûn, İbn Sînâ, İbn Rüşd, Mevlânâ gibi büyük İslam düşünürlerinin eserleri bulunmaktadır. Bu bize, bu bölgelerde İslam felsefesi okuma geleneğinin var

²⁹ İbrahim Doziç, "XX. Yüzyılda Bosna Hersek'te Tasavvufî Şahsiyetler ve Etkinlikleri", *Yüksek Lisans Tezi*, Danışman: Doç.Dr. Abdurrahim Alkış, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018, s. 12.

olduğunu haber vermektedir.³⁰ Aynı gelenek ve düşüncenin devam ettirilebilmesi için İslami kurumlar ve Müslüman aydınlar, 20. Yüzyılda Balkanlar'da dönemin şartlarına göre İslam felsefesinin profesyonel bir şekilde öğretilmesi için büyük çaba sarf etmişlerdir.

Arnavutluk Müslüman Komitesi'nin katkısıyla *Medreseja e Tiranës* (Tiran Medresesi) Mart 1924 yılında açılmıştır. Tiran Medresesi'nde dinî dersler dışında bilimsel bilgiler de öğretilmiştir.³¹ Ayrıca medresede İslam felsefesine büyük önem verilmiştir. Medresenin eğitim sisteminin Osmanlı medreselerinden çok büyük farklılık göstermediği görülmüştür. Bu, Osmanlı'nın fiziksel olarak bulunmamasına rağmen, manevi eğitim sistemi içerisinde varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte, bu bölgelerde Müslüman halka ana dilinde hizmet verecek kadroların hazırlanması ihtiyacı duyulmuştur. Bundan dolayı Arnavut ve Boşnak öğrenciler için İslami kurumlar kurulması bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Priştine şehrinde 1951-52 (eğitim-öğretim) yılında *Medreseja e Mesme Alauddin* (Alâeddin Medresesi) adındaki İmam-Hatip Lisesi açılmıştır. Makedonya'da İsa Bey Medresesi 15. yüzyılda İshak Bey tarafından kurulmuştur. Kurulduğundan beri birkaç defa açılıp kapatıldıktan sonra Üsküp'te 1980 yılında *Medreseja İsa Beu*'nun (İsa Bey Medresesi) temelleri atılmış, 1984 yılında tamamlanmış ve eğitime başlamıştır.³² Zikredilen medreselerin kurulma gayesi İslam dinini profesyonel bir şekilde öğretmek ve yeni kadrolar oluşturmaktır. Balkanlar'da en eski İslami eğitim kurumu Saraybosna'da Gazi Hüsrev Bey Külliyesi, 1530 yılında kurulmuştur. Birkaç yıl sonra *Gazi Husrev Begova Medresa* (Gazi Hüsrev Bey Medresesi) 1537/38 inşa edilmiştir³³ ve günümüzde de hala ders vermektedir. Medreseler, 20. yüzyılda Balkanlar'da İslam felsefesi, tasavvuf, akaid gibi ilimlerin kurumsal yolla öğretilmesi için büyük çaba sarf etmişlerdir. Medreselerde çalışan kadro,

³⁰ Abdullah Rexhepi, "Filozofija dhe Ndikimi i Saj në Mendimin Shqiptar", *Metafizika dhe Morali Revistë Filozofiko-Shkencore*, C. 2, Instituti Kërkimor Ndërkombëtar Rumi Yayınları, Tiran, 2012, s, 128.

³¹ Daha fazla bilgi için bkz: *Revista Shkencore dhe Kulturore Zani i Naltë*, S. 10, OKMSH Yayınları, Tiran, 2015, ss. 117-118.

³² Aleksandre Popovic, *Balkanlarda İslam*, (çev. Komisyon), İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 250.

³³ Semavi Eyice, "Gazi Hüsrev Bey Külliyesi", *DİA*, C. 13, TDV Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 454-458.

profesyonel bir şekilde Arap ülkelerinde, Malezya, Türkiye vb. ülkelerde eğitim görmüşlerdir.

20. yüzyılda Balkanlar'da klasik İslam felsefesi eserlerine önem verildiğini görmek mümkündür. İbn Haldûn'un *Mukaddime*'si Hasan Sušić tarafından Boşnak diline ve Daniel Bučan³⁴ tarafından da Hırvat diline çevrilmiştir. Daniel Bučan tarafından Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Hurûf*, İbn Sînâ'nın *El-İşârât ve't-Tenbîhât*, Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife* eserleri Hırvat diline çevrilmiş, Rešid Hafizovič³⁵ tarafından ise İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem*'i Boşnak diline çevrilmişlerdir.³⁶ Yapılan çeviriler Balkanların okuyucularına klasik İslam felsefesini yakından tanıma fırsatı kazandırmıştır.

Bu yüzyılda Balkanlar'ın farklı ülkelerinde yayıncılık alanında İslam felsefesine önem verilmiştir. 20. yüzyılın ilk yarısı Arnavutluk ve Bosna Hersek'te çeşitli dergiler kurulmuş ve bu dergiler Doğu İslam düşüncesi, klasik İslam filozoflarının felsefesi, Avrupalı filozofların felsefesi ve bibliyografya ile alakalı yazılar yayımlamıştır. Bu dönemde Arnavutluk'ta farklı isimlerde dergiler yayımlanmıştır, onlardan bazıları şunlardır: (1913-1944) *Ylli i Dritës* (Işık Yıldızı), (1923-1939) *Zani i Naltë* (Yüksek Ses), (1939-1945)

³⁴ Daniel Bučan 1943 yılında Hırvatistan'ın Split şehrinde doğmuştur. 1965 yılında Belgrad Filoloji Fakültesi'nde Arapça çalışmaları bölümünden mezun olmuştur. 2012/2013 akademik yılından bu yana Split Üniversitesi Felsefe Fakültesi'nde "Arap Felsefesi'nde Giriş" dersi vermektedir. Hırvat Edebiyat Tercümanları Derneği, Hırvat Filoloji Derneği, Hırvat Felsefe Derneği üyesi, Pan-Avrupa Birliği - Hırvatistan'ın kurucularından ve Başkanlığı üyesidir. Edebiyat dergilerinde ve antolojilerde çok sayıda makale, deneme ve çalışmanın yanı sıra Arapça ve İslami konularda önemli kitaplar ve çeviriler yayımlanmıştır. Çalışmaları için birkaç ödül almıştır: 1988'in en iyi çevirisi için Hırvat Edebiyat Çevirmenleri Derneği'nin yıllık ödülü, Hırvat Bilimler ve Sanatlar Akademisi'nin filoloji alanındaki en iyi çalışma için yıllık ödülü (2011), Hırvat Edebiyat Çevirmenleri Derneği'nin yaşam boyu başarı ödülü almıştır.

³⁵ Rešid Hafizovič 1956'da Srebrenica yakınlarındaki Potocari'de doğmuştur. İlkokulu Srebrenica yakınlarındaki Potocari'de bitirdi ve ardından Saraybosna'da Gazi Hüsrev Bey medresesi'nde başlamıştır. Saraybosna'da İslami İlimler Fakültesi'ni 1981 yılında bitirmiştir. Lisansüstü eğitimini 1989'da Zagreb'de Katolik İlahiyat Fakültesi'nde ve Doktorasını 1993 yılında Saraybosna Üniversitesi Felsefe Fakültesi'nde "Muhyiddin İbn Arabî'nin Eserlerinde Logos üzerine felsefi-teolojik öğretim" konusunda bitirmiştir. Doktora sonrası eğitimini Paris'teki Institut Catholique'de (1990), Oxford'da tamamlamıştır. İslam Araştırmaları Merkezi (1995), Oxford'da, New York Eyalet Üniversitesi (1998) New York'ta, Fullbright'ın Amerika Tarihi ve Amerikan Dinleri Programına katılımcı olarak katılmıştır. 2006 yılında, İran Bilimler Akademisi - İslam Felsefesi ve İrfan Bölümü'nde üyesidir.

³⁶ Editoryal, *American Journal of Islamic Social Sciences*, C. 20, S. 1, New York, 2003, s. 118.

Kultura Islame (İslam Kültürü), (1942-1944) *Njeriu* (İnsan),³⁷ (1936-1938) *Përprjekja Shqiptare* (Arnavut Çabası) Dergisi. Zikredilen dergilerde İslam felsefesi ile ilgili konularda bir dizi sayı yayımlanmıştır. Aynı dönemde Bosna Hersek'te çıkan (1936-1945) *El Hidaje* (El Hidaye) dergisinde İslam felsefesi ile alakalı makaleler yayımlanmıştır.

20. yüzyılın ikinci yarısı yayımcılığa daha büyük önem verildiği için diğer Balkan ülkelerinde de yeni dergiler çıkmaya başlamıştır. Yeni çıkan dergilerde İslam felsefesi, tasavvuf ve akaid ile ilgili yazılara önem vermişlerdir. Bu dönemde Saraybosna'da yayımlanan (1979-1992) *İslamska Misao* (İslam Düşüncesi) dergisi, Belgrad'ta yayımlanan (1984-1992) *Kulture Istoka* (Doğu Kültürleri)³⁸ dergisi ve Üsküp'te yayımlanan (1987) *Hëna e Re* (Yeni Ay) dergisi, İslam felsefesi ile ilgili yazılar yayımlayan dergilerden birkaçıdır. Dergilerde yayımlanan yazılar çoğunlukla Balkan filozofların yazıları ile ilgilidir, diğer kısmı farklı yabancı dillerden çevrilen makaleler olmuştur.

20. yüzyılda Balkanlar'da önemli şahıslar felsefe ile ilgili yazılar ve eserler yazmışlardır. Arnavutluk'ta felsefe üzerine çalışan ve sürekli yazı yazar şahıslar: Ferit Vokopola (1887-1969)³⁹, Vexhi Demiraj (1910-1985)⁴⁰, Lumo Skëndo (1880-1949)⁴¹, H.

³⁷ Gazmend Leçini, "Pasqyrimi i Përvjetorëve të pavarësisë në Shypin Fetar 1913-1944", *Zani i Naltë*, Tiran, 2015, S.13, ss. 28-42.

³⁸ Dušan Pajin, "Kultura Istoka", *Filozofija i Društvo*, C. 24, S. 2, Belgrad, 2013, ss. 33-42.

³⁹ 1906'da Berat lisesi'nde mezun olmuştur ve İstanbul Üniversitesi'nde hukuk ve ekonomi okumuştur. 1908'den sonra "Zgjimi" ve "Bashkimi i Kombit" gazeteleriyle işbirliği yapmıştır. İsmail Qemali hükümetinde Maliye Bakanlığı baş sekreteri olarak atanmıştır, 1914'ten sonra Turhan Paşa Përmet hükümetinde Arnavutluk Dünya İşleri Bakanlığı'nın baş sekreteri olmuştur. Durrës Kongresi'nde Lushnja'nın temsilcisi olmuştur, açılış konuşmasını yapmış ve sekreter seçilmiştir. Arnavutluk Müslüman Komitesi'nin kurulmasının ana organizatörlerinden biri olmuştur ve Tiran Medresesi'nin kurulmasına önemli katkılarda bulunmuştur.

⁴⁰ Vexhi Demiraj 1932 yılında Tiran Medresesi'nden mezun olmuştur.1938 yılında Kahire'de El-Ezher Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin Felsefe bölümünde mezun olmuştur. Vexhiu, felsefe alanında araştırma ve bilimsel problemlerle ilgilenmiştir. Özellikle Kindi, Farâbî, İbn-Sînâ ve Gazâlî gibi "Kultura Islame" dergisinde yayınlanan Müslüman filozoflardan dördü hakkındaki orijinal çalışmalarına dikkat çekmişlerdir.

⁴¹ Mid'hat Bej Frashëri, Lumo Skëndo olarak bilinmektedir. Eczacılık okulundan ayrıldıktan sonra 1901'de İç İşleri Bakanlığında çalışmaya başlamıştır ve daha sonra 1905'ten 1910'a kadar Selanik Vilayeti'ne atanmıştır. 1897'de edebi yaratıcılıkla uğraşmaya başladı ve 1928'e kadar kesintisiz olarak yayınladığı "Kalendari Kombetar" yayınlamaya başlamıştır. Gazetecilik yazılarında Lumo Skëndo ve Mali Kokojka, çeşitli yayınlarda ise İsmail Malosmani lakabını kullanmışlardır. 1901 yılında Naim Frashëri'nin biyografisini, "Hi dhe shpuzë" koleksiyonunu, "Arnavutların Kabulü" olarak vaftiz edilen Arnavutlar ve gelecekleri üzerine araştırmayı, sosyopolitik ve etnik denemeleri "Plagët tona" (1924) vb. yazmıştır. Mit'hat Frashëri ayrıca Fransız dilinde birkaç eser yayınlamıştır.

Vehbi Dibra (1867-1937)⁴², İsmet Dibra (1886-1955)⁴³ olmuşlardır. Zikredilen şahıslar metafizik, din felsefesi, İslam felsefesi, pozitivist felsefe gibi alanlarla ilgilenmişlerdir. Bu yüzyılda da Bosna-Hersek'te felsefe ile ilgilenen meşhur simalar çıkmıştır. Onlar; Safvet-beg Bašagić⁴⁴ (1870-1934), Nerkez Smailagić⁴⁵ (1924-1986), Smail Balić⁴⁶ (1920-2002), Fuad Muhić (1944–1992), Muhamed Filipović⁴⁷ (1929-2020), Ferid Muhić⁴⁸ (1943), Enes

⁴² Vehbi Dibra Arnavut ilahiyatçı, çevirmen, filozof ve siyasetçidir. İlk ve orta öğrenimini Debar'da, yüksek öğrenimini ise din derslerinin yanı sıra vatansever-millî faaliyetlerde bulunduğu İstanbul'da tamamlanmıştır. İslam felsefesi, mantığı, hukuk bilimleri vb. alanlarda teolojik çalışmalarını ve ihtisasını tamamladıktan sonra, 1912 yılına kadar bu görevi sürdürdüğü Dibra müftüsü olarak atanmıştır. 1909'da Dibra Kongresi'ne katılmıştır ve burada başkan seçilmiştir.

⁴³ Yüksek öğrenimini İstanbul'da tamamlanmıştır. 1930'da Tiran Medresesi'ne müdür olmuştur. 1923 - 1939 yılları arasında "Zani i Naltë" dergisinde makaleler yazmıştır. Ulusal bilincin yükseltilmesi amacıyla Tiran'ın merkez camilerinde vaaz vermiştir. Arapça ve Farsça dilleri biliyormuştur ve antik ve çağdaş felsefe uzmanı imiştir. 1946'da 60 yaşında komünist rejim tarafından tutuklanmıştır ve anti-materyalist dini inançları nedeniyle 12 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.

⁴⁴ Safvet-beg Bašagić olarak da bilinen Mirza Safvet, Bosnalı tarihçilerinin sık sık "Bosnalı Rönesans'ın babası" ve Bosna Hersek'in ünlü şairlerinden biri olarak nitelendirdiği bir Bosnalı yazarıdır. 1895'ten 1899'a kadar Viyana Üniversitesi'nde Arapça ve Farsça okumuştur. 1900'den 1906'ya kadar Saraybosna Büyük Lisesi'nde Arapça profesörü olarak çalışmıştır. 1903'te Gajret Cemiyeti'ni, ardından El-Kamer Cemiyeti ve Müslüman Kulübü'nü kurmuştur. 1907'de "Ogledalo" gazetesini çıkarmış ve bir yıl sonra Viyana'ya giderek "Die Boşnak und Hercegovcen auf dem Gebiete der islamischen Literatur" adlı doktora tezini yazmaya başlamış ve 1910'da savunmuştur.

⁴⁵ Saraybosna Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu ve burada "Siyasi Doktrinler Tarihi" konusunda asistan seçilmiştir. Doktorasını 1976 yılında Ljubljana Hukuk Fakültesi'nde bitirmiştir. 1960'dan 1962'ye kadar olan dönemde Banja Luka'daki Ulusal Tiyatro'nun yönetmenliğini yapmıştır. 1962'den beri Zagreb'de yaşamış ve 1973'e kadar Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde ders vermiştir. Nerkez Smailagić hukuki ve siyasi doktrinler, tarih, felsefe, kültür, medeniyet ve İslamoloji alanında kitapların yazarı, çevirmeni ve yayıncısıdır. Fransızca, Almanca, İngilizce ve İtalyanca'dan tercümelemeler yapmıştır.

⁴⁶ Smail Balić, Bosna kökenli Avusturyalı tarihçi ve kültür bilimcidir. Hayatının çoğunu yurt dışında geçirmiştir. Başta Almanca konuşulan ülkelerde olmak üzere çeşitli arşiv ve tarih görevlerinde görev almıştır. 1986 yılına kadar bir dizi bilimsel ve arşivsel görevde bulunmuştur Avusturya Millî Kütüphanesi Doğu Dilleri ve Dilbilimi Danışmanı ve Frankfurt'taki J.W. Goethe Üniversitesi Arap-İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsü'nde araştırmacı, Avusturya Ulusal Kütüphanesi üyesi olmuştur.

⁴⁷ Muhamed Filipović Bosnalı bir akademisyen, felsefi yazar, teorisyen, denemeci ve en önemli Bosnalı filozoflardan biri olmuştur. Belgrad ve Zagreb'de Felsefe Fakültesi'nde okumuş ve 1960 yılında doktorasını bitirmiştir. Bosna-Hersek Bilimler Akademisi üyesi ve Boşnak Bilim ve Sanat Akademisi (BANU) başkanı olmuştur. Saraybosna Felsefe Fakültesi'nde profesör olarak çalışmıştır. Mantık, felsefe tarihi, Bosna-Hersek'in kültürel yaşam tarihi, estetik ve siyaset üzerine bir monografinin yazarıdır. 1975'ten 1982'nin sonuna kadar Bosna Hersek Ansiklopedisi'nin editörlüğünü yaptı. Filipović, 14 kitabın yazarı, 50'den fazla monografin, bilimsel dergilerde 160 makalenin yazarı ve ortak yazarıdır.

⁴⁸ Ferid Muhić Boşnak Bilim ve Sanat Akademisi'nin başkanıdır. Üsküp'teki Aziz. Kiril ve Metodiy Üniversitesi'nde Felsefe profesörüdür. Akademik kariyerine 1970 yılında Üsküp Sosyolojik Araştırmalar Enstitüsü'nde Asistan olarak başlamıştır. 1974 yılında Felsefe Bölümü'ne Asistan olarak girmiştir; Doçent 1976-1980; Tam zamanlı Profesör 1980-günümüze kadar. Uluslararası İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü, Kuala Lumpur'da Misafir Profesör olarak; Florida Eyalet Üniversitesi, Syracuse Üniversitesi,

Karić (1958) isimli şahıslardır. Bu kişiler Boşnak hümanist düşüncesi ve ahlak üzerinde büyük emek veren isimlerdir.

Görölmüş olduğu gibi Balkanlar'da farklı kurumlar ve şahıslar tarafından İslam felsefesine önem verilmiştir. İslam felsefesi ile ilgilenenlerin çabası, İslam düşüncesini yakından tanımayanlar için büyük yardım ve aydınlanma oluşturmuştur. Bundan dolayı İslam felsefesine verilen önemin zamanla olumlu etkileri görölmüştür. Çünkü bugünlerde Balkanlar'da bu alanla ilgilenenler az da olsa farklı şahısları ve çalışmalarını görmek mümkündür.

New York, Sorbonne, Paris ve Güney-Doğu Avrupa'daki birkaç üniversitelerde ders vermiştir. Başlıca mesleki uzmanlıklar: çağdaş felsefe, kültürel antropoloji, estetik ve siyaset felsefesidir.

I.BÖLÜM

***ZANI İ NALTË, KULTURA ISLAME, PËRPJEKJA SHIQIPTARE, ISLAMSKA MISAO* DERGİLERİNİN TANITILMASI**

20. yüzyılda Balkanlar'da İslam felsefesi büyük önem kazanmıştır. Bu önemi farklı eserlerde ve kurulan dergilerin yazılarında görmek mümkündür. Bu bölümde Arnavutluk'ta ve Bosna-Hersek'te çıkan *Zani i Naltë, Kultura Islame, Përperjekja Shiqiptare, Islamska Misao* dergileri tanıtılacaktır. Bu dergilerin akademik ve entelektüel bağlamda ortaya koyduğu çalışmalar üzerinden, İslam felsefesi izlerini takdim etmeye çalışacağız. Dergileri kronolojik olarak tanıtmaya çalışacağız.

I. 1. *Zani i Naltë (Yüksek Ses) Dergisi'nin Tarihçesi, Muhtevası*

Arnavutluk bağımsızlığını ilân ettikten sonra, Ahmet Zogu hükümeti ile beraber yazı hayatı yoğunlaşmış ve yayımlar çoğalmıştır. Dönemin yayımlanan dergi ve gazetelerinden birisi de *Zani i Naltë* dergisi olmuştur. Bu derginin diğer dergilerden farkı, dinî bir dergi olmasına rağmen felsefe, sosyoloji, pedagoji gibi konulara yer vermesidir. Arnavut düşünce dünyasına katkıda bulunan dergi ve gazetelerden biri de *Zani i Naltë* dergisidir.

20. yüzyılda Arnavutluk için yeni bir dönem başlamıştır. Yeni bir devletin kurulmasıyla birlikte halkın ihtiyaçları ortaya çıkmıştır. Daha önce olduğu gibi Arnavut entelektüeller ve ilâhiyatçılar ülkeleri için elinden gelen katkıyı sunmaya çalışmışlardır. Fakat yapılacak değişmelerin kurumsal bir yoldan yapılması gerekmektedir. Bu şekilde yapılan değişikliklerle daha verimli ve başarılı olunacağı düşünülmüştür. Bu dönemde edebî türlerin çeşitli şekillerde yayımlanmasının yanı sıra, gerçek bir dinî organın yayım yapması bir ihtiyaç olmuştur. Bu ihtiyaç Arnavutluk Müslüman Komitesi'nin katkısıyla giderilmeye çalışılmıştır. Tiran şehrinde 1923 yılı Ekim ayında *Zani i Naltë* dergisi kurulmuştur.⁴⁹

⁴⁹ *Zani i Naltë* Dergisi'nin Müdürlüğü Tiran şehrinde bulunmasına rağmen İşkodra (Shkodër) şehrinde basılmıştır.

Arnavutluk bağımsızlığını ilân ettikten sonra 1913 yılı *Zëri i Kombit* veya *Sedai Millet* (Milletin Sesi) gazetesi İşkodra'da (Shkodër) kurulmuştur.⁵⁰ Bu gazete yarı Osmanlıca yarı Arnavutça olmak üzere Arnavut halkına hizmet etmiştir. Zamanın şartlarından dolayı bir yıl sonra gazete kapatılmıştır. Dönemin, Arnavut dilinde *Zani i Naltë* dergisi ilk yayımlanan dergi olmuştur. Dergi 1939 yılına kadar yayın hayatını sürdürmüştür.

Zani i Naltë dergisinin 1923 yılında ilk yöneticisi İsmail Laçi olmuş, ondan sonra diğer Müslüman aydınlar İsa Domni, Haki Sharofi tarafından yönetilmiştir.⁵¹ Derginin programının hazırlanması için, sadece ilâhiyatçılar değil, diğer entelektüel kişiler de bir araya getirilmiştir. Derginin ilk yayımlanan sayısının kapağında: “Zani i Naltë dinî bir dergidir ve felsefe, ahlâk, millî edebiyat, sosyoloji ile ilgilenir.” yazmaktadır. Dergi bu cümlelerin kapsadığı alan çerçevesinde şekillenmiş, güncel hale getirilmiş ve güçlendirilmiştir. Dinî bir dergi olmasına rağmen, yayın içeriğinde toplumdaki genel sorunlar da yer almış ve bu konular tartışılmıştır. Bazı sayılarda, toplumun organize edilmesi, helal ve harama karşı tutumu, Müslüman kadının kurtuluşu, aile hayatı, İslami ve ulusal etiğe dayalı dinler arası tolerans üzerinde analiz ve tartışmalar yapılmıştır. Bu da Arnavut halkına düşünsel manada katkı sağlamıştır. Birkaç sayıda yer verilen ulusal şiirler Arnavut edebiyatını zenginleştirmiştir. Bazen şiirsel yazılarla bazen de tarihsel yazılarla okuyucuya canlı bir edebiyat içeriği sunulmuştur.

Yabancı yazarlar derginin Arnavut halkı için büyük önem taşıdığını doğrulamışlardır. Roberto Marozzo della Rocca (Calabria Üniversitesi -Ortaçağ Tarihi Profesörü), *Kombësija dhe feja në Shqipëri, 1920-1944* (“Arnavutluk'ta Milliyet ve Din, 1920-1944”) adlı eserinde bunu dile getirmektedir: “Zani i Naltë” 1912'de ilân edilen bağımsızlığın fiili olarak ortaya çıktı. Kongrede geçen Mart ayında gerçekleştirilen organizasyonun bir sonucudur. Dergide belirgin vatansever tavır vardır. Avrupa “Tanrısını kaybettiği” için Batı'da İslam'ın

⁵⁰Bkz: <https://groups.google.com/g/fjalaebukur/c/YL5WHHB018M/m/LMmo52EgVXUJ?pli=1>.ET.16.11.2020.

⁵¹ Genti Kruja, “Parathënje”, *Zani i Naltë*, Organi i Komunitetit Mysliman Shqipëtar, Tiran, S. 1, 2015, ss. 13-16.

yaygınlaşmasında derginin verdiği çabayı belirtmek gerekir.”⁵² Buradan da anlaşılacağı gibi *Zani i Naltë* dergisi yaptığı faaliyetleriyle sadece Arnavutluk’ta değil, Balkan ülkelerinden başlayarak Avrupa’da İslam’ın yayılmasına hizmet etmiştir. Diğer taraftan bağımsızlığını yeni kazanan Arnavutluk Devleti’nin, ulusal bilincinin oluşmasına büyük katkı sağlamıştır.

Ülkede bu dönem içerisinde, ilâhiyat alanında *Zani i Naltë* dergisinin yardımıyla ilerleme yaşamıştır. Çünkü dergi İslam teolojisinin derin ve ciddi sorunlarını çözmeye çalışmıştır. Teoloji ve felsefî-mistik okulların tartışmalarını ele almıştır. Allah ve Allah’ın sıfatları, Allah’ın varlığı, Allah’ı görmek, Allah’ın adaleti, iman hakkında, etik düalizm üzerine, dünya, yaratılış, insan, vd. konular dergide yayımlanmıştır. Dergide yayımlanan diğer İslami konulardan bazıları şunlardır: *Thelbi i Kur’anit*, (Kur’an’ın Özü); *Çurdhëron Kur’ani?*, (Kur’an Ne Emrediyor?); *Mesazhet e Hazreti Muhametit*, (Hazreti Muhammed’in Mesajları); *Si Ishim e si Jemi?*, (Nasıl idik ve Nasılız?); *İdealizmi e Materjalizmi*, (İdealizm ve Materyalizm); *Ç’është e Vërteta?*, (Gerçek Hangisidir?); *Arsimi dhe Koha*, (Zaman ve Eğitim); *Ç’duhet të Bejmë?*, (Ne Yapmamız Gerekir?); *Njeriu dhe Gjithësia*, (İnsan ve Evren); *Ç’është Skepticizmi?*, (Şüphencilik Nedir?); *Pesimizmi e Ateizmi*, (Ateizmin Pesimizmi); *Regulla për t’u Sjell Mirë*, (İyi Davranmak için Kurallar) v.b.

Aktif ilâhiyatçılardan biri olan Hafız Ali Korça (1873- 1956), derginin birkaç sayısında üst üste surelerin tefsirini yapmıştır. O dönemde, Kur’an’a yaptığı tefsiri, günümüzde dahi Arnavutluk’ta yapılmış en sağlam yorumlar olarak kabul edilir. Korça, gerçeği daha iyi ve kolay anlamak için, ayetlerin yorumlamasında kıyaslı bir metot kullanmıştır. *Zani i Naltë* dergisinde yayımlanan bir makalesinde:

İslam dininin gerçekliği ile ilgili mantıklı bir karşılaştırma yaparak şunları açıklar:
a) Din akıl tarafından kabul edilir, b) Din yüksektir, c) Din zorunludur. İslam dininin evrenselliği hakkında konuşurken şunları iddia eder: “14 asırlık İslam dini tüm gelen

⁵² Roberto Morozzo, Della Rocca, *Kombësia dhe feja në Shqipëri 1920-1944*, Elena Gjika Yayınları, Tiran, 1994, s. 7.

fenalıklardan sonra hala ayakta duruyor ve kıyamet gününe kadar böyle devam edecek. Bunu Avrupalı düşünürler Goethe, Tolstoy, Tomas Arnold, Karl May gibi objektif olarak Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliğinin gerçek olduğunu kabul edenler söylüyorlar.”⁵³

O zamanın ilâhiyatçılarının teolojik çalışmalar haricinde Antik Yunan felsefesiyle de uğraştıkları görülmektedir. Bu yüzden onların çalışmalarında mantık alanındaki konulara da rastlayabiliriz. Dolayısıyla denilebilir ki din felsefesini ilk destekleyen ve yayımlayan dergi *Zani i Naltë*'dir. *Zani i Naltë* dergisinde bir dizi yazı ve şiir yayımlayan meşhur felsefecilerden biri Ferit Vopokola'dır⁵⁴ (1887-1969). Ferit Vopokola şiirlerinde tamamen mistisizme yönelmiştir. Onun şiirlerinde üç ana unsur dikkat çekmektedir; her şeyden üstün olan Tanrı, insan ve doğa.

Dergide İslam filozofları Kindî, Fârâbî, İbn Rüşd, Gazzâlî, İbnü'l-Arabî, İbn Sînâ hakkında yazılar yazılmış ve onların Yunan felsefesiyle olan ilişkileri anlatılmıştır. Bununla kalmayıp Descartes, Herbert Spencer, Henry Bergson gibi ünlü Avrupalı filozofların felsefesi üzerine tartışmalar yapılmıştır. Aynı zamanda tasavvufî konularla ilgili makaleler de yazılmıştır. Tasavvuf makaleleri yazarlardan biri de Qazim Ef. Hoxha'dır (1893- 1959). Hoxha'nın dergide yayımlanmış olduğu *Allah'ı Seven Biri* yazısında şöyle yazar: “İlâh'ın aşkıyla örtülmüş, vücudun damarlarında hareket eder (hissedilir). Bu aşk vücuttan dışarı çıkıp dünyaya uzanır. Bu aşka ulaşmış olanlar, Allah'ın yarattığı tüm yaratıkları severler; bu aşkı tatmış olanlar, Allah'ın güzelliğini görür ve herkesi severler.”⁵⁵

Dergiyi zenginleştiren faktörlerden biri teoloji alanında döneminin meşhur âlimlerinden biri olan H. Vehbi Dibra'nın (1867- 1937) “Vücut ve Ruh Hakkında” yazdığı makaleleridir. Bu makalelerde H. Vehbi Dibra konuyu İslam dini içerisinde etik ve felsefi

⁵³ Muhidin Ahmeti, “Mendimi fetar e Filozofik në revistën Zani i Naltë”, *Zani i Naltë*, OKMSH Yayınları, C. 10, Tiran, 2014, ss. 258-261.

⁵⁴ Ferit bej Vopokola, Rifaii cematın şeyhi ve Arnavutluk'un Bağımsızlık Yasası'nın en genç imzacısıdır. Lushnja Kongresi'nin organizatörü, Tiran Medresesi'nin kurucuları arasında, Naim Frashëri'den sonra Arnavutluk'ta İslam mistisizminin en temsili yazarları arasında yer almıştır. Kuran'ı tercüme etmede mükemmel olmuştur ve Osmanlı Takvimi el yazması olarak bırakmıştır.

⁵⁵ Muğidin Ahmeti, “Mendimi fetar e Filozofik në revistën Zani i Naltë”, *Zani i Naltë*, OKMSH Yayınları, C. 10, Tiran, 2014, s. 260.

yönden yorumlamıştır. Aynı zamanda dergide Hafız İsmet Dibra'nın (1886- 1955) "A ka dyshim në qenjen e Zotit", (Allah'ın Varlığında Şüphe mi Var?) adlı yazısını birkaç sayıda bir dizi halinde yazdığını görebiliriz. Yazılarının ilk aşamasında Kur'an'ın metodolojisini anlatmakta, ikinci aşamada filozofları eleştirmekte üçüncü aşamada ise Allah'ın varlığını ispatlamaya çalışmaktadır.

Dergide yazılan konular Arnavutluk teoloji düşüncesini yansıtan kültürel varlığa tanıklık etmiştir. Dinî konulara paralel olarak genel konulara da İslami bakış açısıyla muamele edilmektedir. Dergide yazı yazarlar sadece Arnavut yazarlar olmamıştır. Makedonya ve Kosova'nın tanınmış Arnavut entelektüel ilâhiyatçıları tarafından yazılan yazılar da yer almıştır.

Dergi, 2014 yılında Arnavutluk Müslüman Komitesi, Kosova İslam Birliği ve Kuzey Makedonya İslam Dini Birliği tarafından orijinal dilinde 10 cilt halinde yeniden basılmıştır. Bilimsel ve kültürel içeriğe sahip olan *Zani i Naltë* dergisi 73 yıl ara verdikten sonra, 2012 yılında yeniden yayımlanmaya ve her üç ayda bir yeni sayı çıkarmaya başlamıştır.

I.1.1. *Zani i Naltë (Yüksek Ses) Dergisi'nin Amaçları*

Arnavutluk, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılması ve Balkan Savaşları sonrası Arnavut Müslüman halkının bir şekilde kendi dinini ve medeniyetini koruma altına alması önemli hale gelmiştir. Bunun gerçekleşebilmesi için enerji, cesaret, irade ve ciddiyet ile çalışılması gerekmiştir. Çünkü Arnavut halkı bu olaylardan sonra artık umutsuz kalmıştır. Bundan dolayı Arnavut Müslüman Komitesi ilk faaliyetini *Zani i Naltë* dergisinin kurulması ile gerçekleştirmiştir. Kurduğu dergi üzerinden de Arnavut Müslüman halka hizmet etmeye başlamıştır.

Derginin ilk sayısından itibaren belirlenen amaçlar şu şekilde sıralanmıştır:

- Müslüman Arnavutluk halkının birliğini ve kardeşliğini korumak.
- Arnavutluk'taki mevcut cami, mescit, medrese, tekke ve İslami vakıfları korumak ve yaşatmak.

- Halka güzel İslam inancını doğru ve anlaşılır bir dille anlatmak ve insanlara İslam'ı sevdirmek.
- Balkan coğrafyasında yaşayan bütün Arnavutların birliğini sağlamak.
- Bunların yanında halka ve vatana tam manasıyla hizmet edebilecek bir siyasetin temellerini atmak.⁵⁶

Buradan da anlaşılacağı üzere *Zani i Naltë* dergisi, Arnavut halkının bilincini artırmayı ve kendi İslami kültürünü korumayı amaçlamıştır. Elde ettiği sonuçlarla kendi halkını beslemiştir. Aynı zamanda Arnavutluk'ta bulunan İslami vakıflara büyük önem vererek ayakta kalabilmesi için katkıda bulunmuştur.

I.1.2. *Zani i Naltë (Yüksek Ses) Dergisi'nin Yazar Kadrosu*

Bu dönemde *Zani i Naltë* dergisi üzerinden Arnavutluk'ta İslam düşüncesine büyük katkı sağlayan önemli şahıslar vardır. Onlardan biri Hafız Ali Korça *Zani i Naltë* dergisinde çok sayıda felsefi yazı yazmış ve Kur'an'ın tefsirini yapmıştır. Diğer şahıslar ise Ferit Vokopolja, Hafız İsmet Dibra, H. Vehbi Dibra, Qazim Ef. Hoxha, Sherif Puta, Sadik Bega, İ. Qereshniku gibi isimler dergide çok sayıda yazı kaleme almışlardır. Bahsedilen isimlerin dergide daha çok Arnavut dilinde yazı yazdıkları görülmüştür. Ancak Arnavut dilinde yazan şahısların yanı sıra yabancı dillerden; Arapça, Türkçe, Fransızca gibi dillerde meşhur şahısların yazdığı yazıların ve kitapların bazı kısımları çevrilmiştir. Onlardan bazıları; İbn Rüşd, Fârâbî, Mehmet Ali Ayni ve Descartes gibi isimlerin yayımlanan yazılarıdır.

I.2. *Kultura Islame (İslam Kültürü) Dergisi'nin Tarihçesi ve Muhtevası*

İkinci Dünya Savaşı'nın başlarında her yerde olduğu gibi, Arnavutluk'ta da siyasi yapı değişmiştir. Bu kritik durum yeni düşüncelere sahip ilahiyatçı düşünürler doğurmuştur. Siyasi şartlardan dolayı *Zani i Naltë* dergisinin inkıta uğraması büyük boşluk oluşturmuştur. Çok süre geçmeden bu boşluk *Kultura Islame* dergisi ile doldurulmuştur. Nitekim dergi önceki derginin ruhuyla yazılarını yayımlanmaya başlamıştır.

⁵⁶ Editoryal, "Parathanë e Qellim", *Zani i Naltë*, OKMSH Yayınları, Tiran, C. 1, Tiran, 2014, ss. 5-6.

Kultura Islame dergisi, Arnavutluk'un Tiran şehrinde yayımlanan bir dergidir. Dergi toplamda Eylül 1939-Aralık 1945 tarihleri arasında yetmiş iki sayı olarak yayımlanmıştır. *Zani i Naltë* dergisinin devamı, başka bir adla fakat aynı ruhla olan *Kultura Islame* dergisi, Arnavut Müslüman Komitesi tarafından kurulmuştur. Derginin müdürlüğünü Sadik Bega, editörlüğünü ise Sherif Puta yapmıştır. Derginin ilk sayısının kapağında “Din, edebiyat, bilim, sanat” sloganı yer almaktadır.

20. yüzyılın başında, Arnavutluk Devleti'nin basın-yayın hayatının gelişmesi ve modernleşme çabalarıyla dergilerde kadın üzerinde yazılar yayımlanmıştır. 1921'de *Reforma* (Reform) gazetesi, 1923'te *Zani i Naltë* (Yüksek Ses), 1923'te *Udha e S'Vërtetës* (Hakikatin Yolu), 1936'da *Përprjekja Shqiptare* (Arnavut Çabası), 1939'da *Kultura Islame* (İslam Kültürü) adıyla yayımlanan dergilerde kadın hakkında yazılar yayımlanmıştır. *Kultura Islame* dergisinde Sashi; “Familja” (Aile)⁵⁷ ve “Detyra e Grujës” (Kadının Görevi)⁵⁸ isimli makaleler bir ailenin ve toplumun sağlam olabilmesi için, en önemli faktörlerden birinin kadın olduğunu dile getirmektedir. B. Shapati, *Kultura Islame* dergisinde “İslamizmi dhe Gruaja” (İslam ve Kadın) isimli makaleyi iki bölüme ayırıp 1939 senesine ait üçüncü ve dördüncü sayılarda yayımlanmıştır. Yazar, makalede Antik Çağ'da, Fars ve Bizans İmparatorluklarında, İslam'da ve bugüne kadar gelen süreçte kadını anlatmış, kadının önemini ve değerini tasvir etmiştir. Aslında her iki cinsiyetin kadın ve erkeğin birbirini tanımamasından dolayı her zaman problemlerin doğduğunu ve doğacağını söylemiştir.⁵⁹

Dergide diğer taraftan bir dizi yazıda önemli unsur olarak *İnsan* alınmıştır. Yazar, “Njeriu i Kohës” (Zamanın Adamı)⁶⁰ ismiyle kaleme almış olduğu makalesinde insanın doğasını yeniden kazanmasını, zihnini ve ruhunu geliştirmesini amaçlayan tek yolun eğitim olduğunu vurgulamıştır. Diğer yandan ise bir toplumun gelişmesi, aile yapısının korunması,

⁵⁷ Sashi, “Familja”, *Kultura Islame*, OKMSH Yayınları, Tiran, S.3. 1939, ss. 107-109

⁵⁸ Sashi, “Detyra e Grujës”, *Kultura Islame*, OKMSH Yayınları, Tiran, S.1. 1939, ss. 30-33.

⁵⁹ B. Shapati, “İslamizmi dhe Gruaja”, *Kultura Islame*, OKMSH Yayınları, Tiran, S. 3. 1939, ss. 83-86.

⁶⁰ Sashi, “Njeriu i Kohës”, *Kultura Islame*, OKMSH Yayınları, Tiran, S.2. 1939, ss. 50-53.

aynı zamanda devletin huzurunun sağlanmasını ve doğaya saygı gösterilmesini bir tek insanın yapabileceğini dile getirmiştir.

Derginin büyük kısmında felsefe ile ilgili yazılar yayımlanmıştır. Antik felsefe, Doğu ve modern Batı felsefesi ile ilgili bir dizi yazılar sunulmuştur. Bu yazıların bir kısmı Arnavut düşünürler tarafından yazılmıştır. Öbür kısmı ise İtalyanca ve Arapça'dan çevrilmiştir. Yazıların bir kısmı Batı düşüncesinden etkilenen entelektüel Müslüman elitinden alınmıştır. Onlardan birisi olan Mısırlı yazar ve düşünür Tâhâ Hüseyin'in felsefi yazıları dergiye en fazla katkıyı sağlamıştır. Tâhâ Hüseyin'in "Düşüncenin Önderleri" makalesi Arnavut okuyuculara farklı felsefi görüşler sunmuştur. Makalede Antik felsefe üzerinde durmuş, daha çok Sokrates'e yönelmiştir. Dergide Arnavut düşünürlerden en çok felsefi yazısı yayımlanan yazar Vexhi S. Demiraj olmuştur. Onun "Felsefe ve Din Sorunu" yazısında varlık meselesi, dinî ve felsefi açıdan yorumlamaya çalışılmıştır. Nitekim dergide Gazzâlî, İbn Haldûn, İbn Sînâ, Fârâbî gibi büyük Müslüman filozoflar hakkında ve onların düşünceleri üzerine de yazılar yazılmıştır.

1.2.1. *Kultura Islame (İslam Kültürü) Dergisi'nin Amaçları*

Bu dönemde Rusya'dan Arnavutluk'a gelen marksist ve ateist felsefe gündemde olduğu için, bazı Arnavut entelektüeller Arnavut halkının gelişmesinin dinî-kültürel düşünceden uzaklaşmasıyla olacağını düşünmüştür. Ancak dergi, Arnavut toplumunun kılıf değiştirmesine gerek duymadığı düşüncesindedir. Çünkü dergi, Arnavut kültür ve medeniyetinin din ile iç içe olduğunu görmüştür. Bundan dolayı modernleşmek ve yeni ideoloji benimsemek, kendi gerçek değerlerinden vazgeçmek doğru değildir. Dergi, bu yönü takip ederek toplumun değerlerine işaret etmeye çalışmıştır.

Derginin yayımlanmasının ilk temel gayesi, Arnavut halkına İslam dinini bildirmek ve dini doğru anlatmak olmuştur. Buna göre Arnavut halkı için İslam dinini daha canlı hale getirecek önemli çalışmalar yapılması gerektiği düşünülmüştür. Diğer bir gayesi ise dinî, ahlakî bağlamda edebiyat, sosyoloji, felsefe vb. meseleleri anlatmak olmuştur. Bu şekilde iyi eğitilen kadro, Arnavut halkının dinine sınıksız sarılmasına ve vatan aşkının

yükselmesine çalışmıştır. Dergi'nin diğer gayeleri ise “İslam dininin ruhunu, Arnavut Müslüman gençlerin birleşme kültürünü sağlamak, Arnavut milli düşüncesini ortaya koymak, Arnavut edebî olaylarının kaydını yapmak, gençlerde; dinî, içtimai, kardeşlik ve vatanî duygularını yükseltmek” olmuştur.⁶¹

Dergi, insanlığı yöneten iki esas nokta olduğunu belirtmiştir:

1. Toplumda seçilen kişiler (dâhi insanlar) tarafından oluşturulan prensipler.
2. İlahi yasalar veya maddî ve manevî görünümünden seçilen kişiler.⁶²

Aslında dergide verilmiş olan ilk noktada bunu demek istemiştir. Dâhi insanların inancı, zihniyeti bir topluluğa yansımaktadır. Dâhilerin topluluğa yansıtılmış olduğu faaliyetler kanunları ve kurumları etkilemektedir. Bir süre sonra bu yansımalar topluluğun genel yasaları olarak şekillenmektedir. Buna göre toplum tarafından verilen yasalar determinizm şekline dönüşebilirler. Çünkü yasalara uymayan cezalandırılacaktır. İkinci noktada dergi şunu demek istemiştir. Bir toplumun çökmemesi için, o toplumdaki Allah tarafından iyi bir insan seçilir. Dolayısıyla seçilen şahıs, Allah tarafından uygun niteliklerle ödüllendirilirdir. Dergi, İslami bilgiler üzerinden gitmek istemiştir. Buna göre Kur'an'la, Peygamber Efendimizle ve İslam tarihi ile ilgili yazılara önem vereceğini vurgulamıştır. Yayımlanan yazıların Arnavut toplumuna büyük katkı sağlayacağı umulmuştur.

1.2.2. *Kultura Islame (İslam Kültürü) Dergisi'nin Yazar Kadrosu*

Dönemin meşhur Arnavut Müslüman yazarları ve şairleri bu dergide İslam dini ile ilgili yazıları kaleme almışlar. Aynı zamanda yabancı yazarların yazılarına da yer verilmiştir. Bilhassa derginin yönetimi yüksek eğitim görmüş ilahiyatçıların yazılarına öncelik vermiştir. Dönemin eski Arnavut ilahiyatçılarından Hafız Ali Korça⁶³, Haki Sharofi (1894-1993) ve Dr. Behxhet Shapati (1875- 1950) yazılarıyla dikkat çeken önemli kişilerdir.

⁶¹ Gjovalin Çuni, *Gengia Dergisi*, Biblioteka Publike Martin Baleti Yayınları, İşkodra, S. 6, 2018, s. 83.

⁶² *Kultura Islame*, OKMSH Yayınları, Tiran, S. 1, 1939, s. 3.

⁶³ Hafız Ali Korça, doğu dini ve sanat edebiyatının şaheserlerinin imam, hafız, hatip, yayıncı ve tercümanı imiştir. Bolşevizm ya da insanlığın yıkımı adlı çalışmasıyla, komünizmi ilk Arnavut ihbarcısı olarak işaretlemiştir.

Arnavut toplumu yakından tanıyan Sadik Bega ve Sherif Putra yazdıkları yazılarıyla dergiye zenginlik katmışlardır.

Derginin müdürü Sadik Bega, Arnavut basın tarihine önemli katkılarda bulunmuş ve basın hayatında çok yönlülük kazandırmış isimlerdendir. Yabancı dillerden Descartes'in felsefî metinlerini Arnavut diline çevirmiştir. Bunlarla kalmayıp Peygamber Efendimiz Muhammed'in (as) hayatı ile ilgili kitaplar yazmış ve Mısırlı yazar Muhammed Hüseyin Heykel'in (1888-1956) eserlerini Arapça'dan Arnavutça'ya çevirmiştir. Sadik Bega, *Kultura Islame* dergisinde olduğu gibi diğer dergilerde de dinî ve felsefî yazılara önem vermiştir.

Kultura Islame adıyla çıkan dergi dönemin yeni sayılan entelektüellerinden olan Vexhi Demiraj, Besim Levonja (1922- 1968), Muhamed Bala, Vexhi Buharaja⁶⁴ (1920- 1987), Asim Lohja, Shefik Osmani (1923- 2012), Jup Kastrati (1924- 2002) gibi simalar fikir ve kalemleriyle dergiye büyük katkılar sağlamışlardır. Aslında derginin tüm yazar kadrosu incelendiğinde çeşitli alanlarda yazılar kaleme alındığı görülür.

1.3. Përpkjka Shqiptare (Arnavut Çabası) Dergisi'nin Tarihçesi ve Muhtevası

Përpkjka Shqiptare dergisi, Kral Ahmet Zogu'nun iktidarının son döneminde Tiran şehrinde yayımlanan bir dergidir. Ekim 1936- Aralık 1938 tarihleri arasında yirmi dört sayı olarak yayımlanmıştır. Derginin müdürü ve sahibi Branko Merxhani'dir.⁶⁵ Dergi ilk sayısına "Siyaset yok! Sadece Kültür" sloganı ile başlamıştır.⁶⁶ Aslında *Përpkjka Shqiptare*

⁶⁴ Vexhi Buharaja, İlk okulunu Berat'ta tamamlamıştır. Daha sonra liseyi Tiran Medresesi'nde devam etmiştir ve burada 1940 yılında seçkin bir öğrenci olarak mezun olmuştur. Mezun olduktan hemen sonra, 20 yaşında, Tiran'daki Arnavut Müslüman Topluluğu'nun aylık dini, bilimsel, sanatsal, edebi yayını olan "Kultura Islame" dergisinin yazı işleri müdürlüğünde çalışmıştır. 1942 yılında ilan edilen edebiyat yarışmasında henüz 22 yaşındayken "Përpara Tomorit" şiiri ile birincilik ödülünü kazanmıştır. Ayrıca "Zani i Naltë", "Kultura Islame", "Njeriu" dergisinde tarihi, felsefi tasavvufî yazılar yayımlanmıştır.

⁶⁵ Branko Merxhani'nin (1894-1981) gerçek adı Aleksandër Merxhani'dir. Arnavut entelektüel, filozof, sosyolog, yazar, gazeteci ve edebiyat eleştirmenidir. Sırbistan'ın Niş şehrinde doğmuştur. Türkiye'ye okumaya gelmiş ve hayatının çoğu Türkiye'de geçmiştir. 1926-1939 yılların arasında Arnavutluk'a yerleşmiştir ve orada entelektüel hayatını devam ettirmiştir. Bkz: Ndrçim Kulla, "Branko Merxhani", Antologji e Mendimit Shqiptar: 1870-1945, Plejad Yayınları, Tiran, 2003, ss. 331-332.

⁶⁶ Shkelqim Malliku, "Kontributi i Revistës "Përpkjka Shqiptare" për Gjuhën, Kulturën dhe Identitetin Kombëtar sShqiptar", ss. 1-6. Bkz: <https://www.academia.edu/29776147/> ET: 22.06.2021.

dergisi, 1928 yılında Gjirokaster şehrinde Branko Merxhani ve Vangjel Koça⁶⁷ (1900-1943) tarafından yayımlanan *Demokratia* (Demokrasi) gazetesi'nin izlerini devam ettirmiştir.⁶⁸

Përpejka Shqiptare dergisi, dönemin Arnavut halkının ideolojisini entelektüel faaliyetlerle değiştirebileceğine inanmıştır. Başlamış olduğu yola çıkarak edebiyat, sosyoloji, felsefe, pedagoji ilimlerine dair derin incelemeler yapmıştır. Yapmış olduğu incelemelerin yanı sıra Arnavutluk'a Batı düşüncesi sokmak ve Doğu düşüncesinin kökünü yok etmek üzerinde durmuştur. Çünkü halkın ideolojisinin duygularla karıştığını düşünmüştür. Nitekim bu yaklaşım üzerinde durarak halkın düşüncesinin duygulardan kurtulması için çalışmıştır. Aslında derginin ideolojik olarak anti-marksist bakış açısı vardır. Bu bakış açısı, derginin Branko Merxhani'nin meşhur "Neden Marksist Değilim?" yazısından görmek mümkündür.⁶⁹

Kültürel, sosyal, felsefî, iktisadi ve edebî yazıların yanı sıra, dergi Arnavut dili üzerine bir dizi yazılara önemli yer ayırmıştır. Çünkü halkın arasında konuşulan Arnavutça'dan entelektüellerin konuştuğu dile kadar eksiklikler görmüş ve eleştirmiştir. Bu nedenle ilk sayıdan itibaren Arnavut dili ile ilgili yazılara yer verilmiştir. Dergide bu yönden Aleksandër Xhuvani (1889- 1961) *Bazı Dilsel Açıklamalar*⁷⁰ adlı yazısında Latince kelimelerin Arnavut dilinde yanlış telaffuz edildiğini söyleyerek eleştirmiştir. Dergi'de Xhuvani'nin yazdığı başka bir yazı *Eleştirel Dil Notları*⁷¹ Arnavutça kelimelerin yazılışı ile ilgili olmuştur.

⁶⁷ Vangjel Koça, Arnavut gazeteci, çevirmen, iki dünya savaşı arasında yayıncıdır. İtalyan işgali sırasında faşizmin Arnavut ideologu olarak bilinmektedir. Yunanistan'ın Yanya şehrinde "Zosimea" liseyi bitirdikten sonra İtalya'da Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuştur. Genç yaşta "Drita" gazetesinde, ardından da Gjirokastra'da "Demokratia" gazetesinde gazetecilik yapmıştır. Neo-Arnavutçuluk ideolojik hareketinin kurucularından biri olmuştur. 1930 yıllarında en önde gelen aydınlarından biri olmuştur.

⁶⁸ Ndrëçim Kulla, "Branko Merxhani", Antologji e Mendimit Shqiptar: 1870-1945, Plejad Yayınları, Tiran, 2003, ss. 331-332.

⁶⁹ Branko Merxhani, "Pse nuk jam Marksist?", *Përpejka Shqiptare*, Tirana Yayınları, Tiran, S. 4-5-6, 1937, ss. 193-200.

⁷⁰ *Përpejka Shqiptare*, Tirana Yayınları, Tiran, S. 1, 1936, s. 22.

⁷¹ *Përpejka Shqiptare*, S. 2, s. 90.

Dergi, Avrupalı filozofların düşüncelerini Arnavut okuyuculara tercüme ederek tanıtmıştır. Derginin bu çabasının ön plana çıkarılması Arnavutluk'un öz ve yerel Neo-Shqiptarizma (Neo-Arnavutçuluk) düşüncesini oluşturur. Nitekim felsefi yazıların arasında en çok Descartes felsefesi ile ilgili makaleler yer almıştır. Descartes'in Metafizik anlayışı ve ahlâk felsefesi gibi konulara yer verilmiştir. Merxhani, dergide yazmış olduğu yazılarda, Arnavut dünyasında sosyal anarşiye yol açan ana nedenlerini bulmaya çalışmıştır. Bulmaya çalıştığı 'nedenlerin', sosyoloji biliminin işaretiyle aydınlatılması gerektiğini görmüştür. Buna göre kurtuluşu bilimde görmüş, çünkü bunun gerçek olduğuna inanmıştır. Bilim öğretilirse eğer, Arnavut halkının huzurlu ömür geçirebileceği düşüncesindedir.

ALSAR Vakfı, Arnavut toplumunun kültürel ve manevi zenginleşmesine yönelik mütevazı çabalarının yanı sıra, gelecek nesillere önemli bir miras bırakmasının ardından, Ocak ayı 2020 yılında "Përpjekja Shqiptare" dergisi anastatik şekilde basılmıştır.⁷²

I.3.1. Përpjekja Shqiptare (Arnavut Çabası) Dergisi'nin Amaçları

Dergi, Arnavut halkının entelektüel düşünceye yeteri kadar hazır olmadığını görmüştür. Bunun için halkın, eğitimli entelektüellere ihtiyacı vardır. Bu nedenle dergi, iyi yetişen entelektüellerin ülkesinden uzaklaşmayarak milletine hizmet etmesi gerektiği çağrısında bulunmuştur. Yurt dışına okumaya giden Arnavut entelektüellerin durumu, entelektüel göç olarak nitelendirilmiştir. Bundan dolayı dergi, herkesin kendi ülkesine dönmesi ve kendi ulusal kültürünün yükseltilmesi için çaba sarf etmesi gerektiği çağrısında bulunmuştur.

Derginin ilk sayısından itibaren teknik planı sistematik olarak şu şekilde sıralanmıştır:

1. Dönemin durumuna göre Arnavutluk'un kültürel yaşamının organizasyonuna ve milliyetçiliğe katkı sağlamak.
2. Genç kuşakları zihinsel eğitime hazırlanmak; pozitif bilimlerin, felsefenin, sosyolojinin ve pedagojinin temel ilkelerini tanıtmak ve doğa bilimleri anlatmak.

⁷²Bkz: <https://www.facebook.com/170250596350608/posts/3527805937261707/>. ET. 16.11.2020.

3. Ülkenin güncel kültürel sorularının (Albanoloji, Eğitim, Ulusal Ekonomi, Yasalar, Sanat, Edebiyat vb.) eleştirel ve analitik muamele ile seçilen Arnavut uzmanlar ve yabancı şahıslar tarafından çözülmek.

4. Ulusal hareketçilik tarihinin aydınlatılması için monografiler ve evraklar toplayıp arşiv kurmak.

5. “Çağının Büyük Sorunları” başlığı altında, bağımsız eleştiri ile takip edilmek. Yapılan eleştiri ile Balkanlı olduğumuzu göstermek.

6. “Arnavut ay” başlığının altında, kültürel olayları eleştirel bakışla kontrol etmek. Bunun amacı düşünsel hayatın imajını göstermektir.

7. “Uluslararası ay” başlığının altında Doğu ve Batı ile ilgili yazılar yazmak.

8. Dikkatle ve sabırla tercüme edilen veya orijinal (şiirler, romanlar ve diğer edebî türler) metinlerle uğraşan yetenekli Arnavut gençlerin ulusal edebiyata katkı sağlayabilmesi için destek vermek.

9. Arnavutça ve yabancı bibliyografyalar sunmak.

10. Teknik planı ve fiziksel kültür medeniyetinin modelitesi anlatmak.⁷³

Dergi, yapmış olduğu teknik planın üzerine basarak amaçlarının gerçekleşmesi için devamlı çalışmıştır. Şüphesiz yayınlamış olduğu makalelerle olumlu sonuçlara varabilmiştir. Elbette derginin yayınlamış olduğu makaleleri okuduğumuzda Arnavutluk'ta Batı düşüncesini canlandırmak istediği fark edilebilir.

1.3.2. *Përpkjka Shqiptare (Arnavut Çabası) Dergisi'nin Yazar Kadrosu*

Përpkjka Shqiptare dergisinde Arnavut entelektüellerin ve yabancı yazarların yazıları yayımlanmıştır. Dergi'nin sahibi Branko Merxhani'nin yazıları dergide öncülük etmiştir. Onun düşünsel ve kültürel yazıları, Avrupa felsefesi ve Arnavut zihni üzerine olan makaleleri ile dergiye renklilik katmıştır. Dönemin meşhur düşünürlerinden birkaçı derginin kadrosunu oluşturmuştur.

⁷³ Branko Merxhani, “Qëllimit i Rrvistës S'onë”, *PSH*, S. 1, 1936, ss. 46-49.

Dönemin Arnavut fikir hayatına önemli katkılar sağlayan Lumo Skendo olmuştur. Ali Zeno Kuçi (1914- 1948), Tajar Zavalani (1903- 1966), Fehmi Zavalani, Aleksandër Xhuvani, İ.M. Qafëzezi gibi entelektüeller dergide yazı yazarlardan bazılarıdır. İsmi zikredilen düşünürler dergide en çok yazı yazan kişiler olmuştur. Bu entelektüeller dergide yazı yazmanın yanında Arnavut ilim dünyasında önemli çalışmalara imza atmışlardır. Dergi’de Arnavut düşünürlerin yazılarının yanı sıra Avrupalı önemli şahısların yazıları da yer almışlardır. Onlardan bazıları; Descartes, A. Carrel, J.G. Meyer, T.V. Charpentier.

I.4. *Islamska Misao (İslam Düşüncesi) Dergisi’nin Tarihçesi ve Muhtevası*

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bosna-Hersek, komünist bir dönemden geçmiştir. Bir Balkan ülkesi olarak Bosna-Hersek, Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyetini oluşturan yedi ülkeden biridir. Yugoslavya Devleti’nin sisteminin dine karşı bir baskı uygulandığı bilinmektedir. Bu durumdan dolayı Bosna-Hersek’in *Starješinstvo Islamske Zajednice u Bosnu i Hercegovinu, Hrvatskoj i Sloveniji* (Bosna Hersek, Hırvatistan ve Slovenya’nın İslam Topluluğunun Büyükleri) entelektüel hayat ve Boşnak Müslüman halkın İslam düşüncesi arasında büyük boşluk olduğunu görmüştür. *Starješinstvo Islamske Zajednice u Bosnu i Hercegovinu, Hrvatskoj i Sloveniji*, Boşnak halkının İslam düşüncesinin genişlemesi ve yakından takip edilebilmesi için yapmış olduğu diğer faaliyetlerin yanında *Islamska Misao* dergisini 1978 yılında kurmuştur.

Dergi’nin kuruluşunda en büyük emek Prof. Dr. Ahmed Smajlović⁷⁴ (1938- 1988) tarafından verilmiştir. Dergi’nin kurulmasından 1980 yılına kadar genel yayın yönetmenliğini Ahmet Smajlović yapmıştır. Ancak zamanla dergi birkaç yönetmen değiştirmiştir. Smajlović’in yerine Mesud Hafizović (1947- 2001) gelmiştir. Hafizović, derginin yayın editörü olarak bir sene kalmıştır. 1981’den 1988 yılına kadar derginin yayın editörü İsmet Bušatlić olmuştur. Bušatlić bu süre içerisinde dergide yayımlanan seksen beş sayının editörlüğünü yapmıştır. Altıncı yılın başlangıcında dergi “İslam Teolojisi ve

⁷⁴ Ahmed Smajlović 1962’de El-Ezher Üniversitesi’nde eğitimini tamamlamıştır. 1968-1970 yılları arasında El-Ezher Üniversitesi’nde yüksek lisansı ve 1974 yılında Doktorasını bitirmiştir. Mısır’da bulunurlen Mısır’daki Yugoslav Okulu’nda biyoloji, felsefe ve mantık dersleri biyoloji dersleri vermiştir.

Bilişim” sloganıyla basılmış, ancak verilen başlık için redaksiyon tarafından açıklama yapılmamıştır. Bu başlık verilmiş olmasına rağmen, dergi orijinal veya yabancı dillerden çevrilen İslami çalışmalara odaklanmıştır. Dergiye 1988-1990 yılları arasında editörlük yapan Enes Karić (1958), yeniden derginin anlayışını-görüşünü değiştirmiştir. Bu anlayış farklı dönemlerdeki insanlar tarafından yazılan *Tarihsel İslam* konuları olmuştur. 1990 Kasım ayından 1991 yılına kadar derginin editörlüğünü Enes Durmišević yapmıştır. Derginin editörlüğünü son olarak Šefik Kurdić (1958) 1992 yılından 1993 yılına kadar yapmıştır.⁷⁵ *Islamska Misao* dergisinin yayın hayatı savaştan dolayı 1992’nin Mayıs ayında durdurulmuştur. Bir sene sonra 1993 yılının Mayıs ayında tekrar derginin yayımlanması için yeni bir sayı çıkmıştır.

Islamska Misao dergisinin yayın hayatı boyunca çoğunluğu İslam teolojisi ile ilgili olan makaleler yayımlanmıştır. Makalelerinin konularının bir kısmı: tefsir, hadis, fıkıh, İslam tarihi, İslâm felsefesi, kelim, tasavvuf, Arap edebiyatı ile ilgilidir. İslam ilimlerinin üzerinde uzun tartışmalar yayımlandığı görülebilir. Dergide akide üzerine yazılan makalelerin analizi, o zamanki ulemanın -İslami düşüncenin editörleri, yazarları ve çevirmenleri Boşnaklar’ın arasındaki- İslami inancın korunması konusundaki endişesini açıkça ortaya koymuştur. Derginin bu tür makalelerde temel kavramları; ruh, vahiy, nübüvvet, cennet, cehennem, şefaet, iblis ve cin olmuştur. Dergi’nin başlıklarının bir kısmı analiz edilirse eğer, doğrudan ahlâka, iyi davranışa adanmış konulardır. İslam felsefesi ve tasavvufu ilgili makalelerin sayısı da büyüktür.

Makale başlıklarının analizinde daha derinlere inildiğinde, geçmişten gelen; Hasan el-Basrî, Ebû Hanîfe, İbn Sînâ, İbn Teymiyye, İbn Arabî, Gazzâlî olmak üzere İslam dünyasının en büyük âlimleri ele alınmıştır. Diğer yandan modern düşünürler; Seyyid Hüseyin Nasr, Roger Garaudy, Ahmed Becet gibi düşünürler ve son olarak Bosna-Hersek’in meşhur düşünürleri; Mula Mustafa Bašeskija (1731- 1809), Edhem Mulabdić

⁷⁵ Osman Lavić, *Bibliografija Časopisa El-Hidaje i Islamska Misao*, El-Kalem Yayınları, Saraybosna, 2001, ss.71-72.

(1862- 1954), Muhamed Tajib Okić (1902- 1977), Husein Đozo (1912- 1982), Ahmed Smajlović gibi düşünürlerin makalelerinin ve fikirlerinin sunulduğu da görülmektedir.

Islamska Misao dergisi, yayımlandığı dönemde yaşayan Boşnakların durumunu en güzel şekilde çizmiştir. Boşnak Müslümanların İslami düşünce algısı dergide yayımlanmış olan yazılarda görülmektedir. Dergi ilk yıllarda, Boşnak halkı için somut bir zemin hazırlamaya çalışmıştır, fakat yeterli başarıya ulaşmamıştır. Bundan dolayı, derginin daha kapsamlı ve başarılı olması için birkaç defa değişiklikler yapılmıştır. Yapılan değişikliklerle dergide Boşnak düşünürlerin yazıları ve İslam dünyasının düşünürlerinin yazıları Boşnakçaya çevrilip yayımlanmıştır.

I.4.1. *Islamska Misao (İslam Düşüncesi) Dergisi'nin Amaçları*

Islamska Misao dergisi, Bosna-Hersek'te İslam düşüncesine genel bir bakış vermeye çalışmıştır. Yayımlanan yazıların İslami ilimleri tümü ile kapsadığı görülebilmektedir. Bosna-Hersek'teki İslam dininin mimarisi; cami, kütüphane, tekke, köprü vs. üzerine makaleler yazılmıştır. Bu yazılarda Bosna-Hersek'te Osmanlılar'dan kalan İslam mimarisinin korunması için metotlar sunulmuştur. Derginin asıl amacı Dünyanın farklı yerlerindeki İslam düşüncesini, Boşnak halkına tanıtmak ve farklı bir bakış açısı sergilemek olmuştur. Çünkü Bosna-Hersek'in bu dönemde içinde bulunduğu düşünsel, siyasi ve ekonomik durumundan dolayı, Boşnak halkının İslam düşüncesine ihtiyacı vardır. Bunun için dergi yapmış olduğu faaliyetlerle Boşnak halkına büyük katkılar sağlamıştır.

I.4.2. *Islamska Misao (İslam Düşüncesi) Dergisi'nin Yazar Kadrosu*

Islamska Misao dergisi'nde, Boşnak düşünürlerin kaleme almış olduğu önemli yazılara yer verilmiştir. Dergide en çok makale yazarlardan biri Saraybosna İslami İlimler Fakültesi'nde görev yapan İsmet Bušatlić'in yazıları olmuştur. Bosna-Hersek'in kültürü ve medeniyeti üzerine Hifzija Hasanović'in yazdığı yazılar, dergide pek çok sayıda yayımlanmıştır. Muharem Omerdić'in ve Ahmed Smajlović'in dergide kaleme almış olduğu yazılar büyük dikkat çekmiştir. Enes Karić ve Šefik Kurdić gibi meşhur Boşnak

düşünürlerin yazıları dergide önemli yerler almışlardır. Bahsedilen isimlerin çoğu Boşnak fikir hayatına büyük katkılar sağlamışlardır.

İslam dünyasının meşhur düşünürlerinin yazıları da, Boşnak diline çevrilip yayımlanmıştır. En çok Arapça'dan Mustafa Mahmud, Seyyid Hüseyin Nasr, Seyyid Kutub gibi düşünürlerin yazıları yayımlanmıştır. Dergide İngilizce ve Fransızca gibi diğer dillerden çok sayıda makale Boşnak diline çevrilmiştir.

2.BÖLÜM

ZANİ İ NALTË, KULTURA İSLAME, PËRPJEKJA SHIQIPTARE, ISLAMSKA MİSAO DERGİLERİNDE YAYIMLANMIŞ İSLAM FELSEFESİ MAKALELERİNİN İNCELENMESİ VE TAHLİLİ

Zani i Naltë, Kultura Islame, Përperjekja Shiqiptare, Islamska Misao dergileri farklı dönemlerde yayımlanan dergilerdir. *Zani i Naltë* dergisi, on altı senelik yayın hayatı boyunca yüz kırk sayı çıkarmıştır. *Kultura Islame* dergisi, altı senelik yayım hayatında yetmiş iki sayı çıkarmıştır. *Përperjekja Shiqiptare* dergisi, iki senelik yayın hayatında yirmi dört sayı çıkarmıştır. *Islamska Misao* dergisi, on dört senelik yayın hayatı boyunca yüz altmış iki sayı çıkarmıştır. Dergilerin makaleleri, yazarların kendi düşüncelerini ifade ettiği makaleler ve yabancı dillerden çeviren makaleler olarak ikiye ayrılabilir. Yazarın düşüncelerini ifade ettiği makaleleri işlenen konulara göre kendi içinde gruplara ayırabilir. Bunlardan tefsir, hadis, akaid, İslam felsefesi, tasavvuf, İslam tarihi, din felsefesi, vb. dallarla ilgili konular işlenmiştir. Dergilerden çıkarttığımız İslam felsefesi makaleleri; metafizik, eleştiri, din ve bilim gibi sorunlarla ilgilidir.

II. 1. *Zani i Naltë (Yüksek Ses) Dergisinde Yayınlanmış İslam Felsefesi Makaleleri ve Yazarları*

Zani i Naltë (Yüksek Ses) Dergisi'nin tespit edebildiğimiz İslam felsefesi ile alakalı altmış dokuz makale yayımlanmıştır. Derginin İslam felsefesi ile ilgili makalelerinin künyeleri yayın sırasına göre aşağıda verilmiştir.

II. 1.1. Birinci Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- A. Vasfi, “Frig’ e Zotit asht kry’ e filozofisë” (Felsefe’nin Baş Tanrı’nın Korkusudur), *ZN*, S. 1, 1923, ss. 49-50.
- A. Vasfi, “Filozofi mbi fet” (Dinler felsefesi), *ZND*, S. 3, 1923, ss. 77-79.
- Nebil Çika, “Edukata morale në filozofin arabe” (Arap Felsefesinde Ahlakî Eğitim), *ZN*, S. 3, 1923, ss. 80-85.
- A. Vasfi, “Filozofi mbi Fetë” (Dinler Felesefesi), *ZN*, S. 4, 1923, ss. 121-124.

- A. Vasfi, “Filozofi mbi Fet” (Dinler Felesefesi), *ZN*, S. 5, 1923, ss. 149-151.

II. 1.2. Dördüncü Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- Ferit Vokopola, “Njeriu dhe feja” (İnsan ve Din), *ZN*, S. 1, 1926, ss. 6-9.
- Luma Skendo, “Edeb, Jahu!”, *ZN*, S. 1, 1926, ss. 27-29.
- Müellif Belirtilmemiş, “Perijudhat mendore dhe kompetencat fetare” (Dinin Yeterliliği ve Düşüncenin Dönemleri), *ZN*, S. 2, 1926, ss. 38-44.
- Müellif Belirtilmemiş, “Nga Pikat qi duhhen Shpjegue n’İslamë: Tesav-vyfi” prensipi dhe rugët e tij” (İslam’da Açıklaması Gereken Konular: Tasavvuf’un İlkeleri ve Yolları), *ZN*, S. 3, 1926, ss. 67-74.

II. 1.3. Yedinci ve Sekizinci Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- Mehmet Ali Ayni, “Çka është Skepticizimi, Pesimizmi, Atezimi?” (Skeptisizm, Pesimizm ve Ateizm nedir?), *ZN*, S. 1, çev. J. T, 1929, ss. 866-870.
- O. M. S, “A flet Zoti?” (Allah Konuşuyor mu?), *ZN*, S. 3, 1930, ss. 926-929.
- O. M. S, “A flet Zoti?” (Allah Konuşuyor mu?), *ZN*, S. 4, 1930, ss. 962-965.
- Mehmet Ali Ayni, “Çka është Skepticizimi, Pesimizmi, Atezimi?” (Skeptisizm, Pesimizm, Ateizm nedir?), *ZN*, S. 5, çev. J. T, 1930, ss. 1002-1006.
- O. M. S, “A flet Zoti?” (Allah Konuşuyor mu?), *ZN*, S. 5, 1930, ss. 1021-1024.
- Muhamed Ali Ayni, “Skepticizimi, Pesimizmi, Atezimi?” (Skeptisizm, Pesimizm, Ateizm Nedir?), *ZN*, S. 6, çev. J. T, 1930, ss. 1036-1028.
- O. M. S, “A flet Zoti?” (Allah Konuşuyor mu?), *ZN*, S. 6, 1930, ss. 1054-1056.
- J. B, “Këshillat e filozofve” (Filozofların Tavsiyeleri), *ZN*, S. 7/8, 1930, ss. 1086-1091.

II. 1.4. Dokuzuncu, Onuncu ve On Birinci Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- R. Mëzezi, “Filozofija dhe dobitë e Fesë” (Felsefe ve Dinin Faydaları), *ZN*, S. 3, 1931, ss. 92-94.
- Sadik Bega, “Shkenctarët e Mëdhenj Muslimanë” (Büyük İslam Âlimleri), *ZN*, S.12, 1932, ss. 366-374.
- Arab Dajlani, “Njeriu dhe feja” (İnsan ve Din), *ZN*, S. 3/4, 1932, ss. 476-482.
- Inayat Ullah, “Danteja dhe Islamizma” (Dante ve İslam), *ZN*, çev. Sherif Puta, S. 7, 1933, ss. 580-589.
- Anasiri, “Një shkurtim i biografisë dhe principeve të nalta filozofike të filozofit të madharab, İbnu-Rushd”, (Büyük Arap Filozof İbn Rüşd’ün Biyografisi ve Felsefî Prensipleri), *ZN*, S. 7, 1933, ss. 592-594.
- Anasiri, “Një shkurtim i biografisë dhe principeve të nalta filozofike të filozofit të madharab, İbnu-Rushd” (Büyük Arap Filozof İbn Rüşd’ün Biyografisi ve Felsefî Prensipleri), *ZN*, S. 6, 1933, ss. 625-628.
- Anasiri, “Një shkurtim i biografisë dhe principeve të nalta filozofike të filozofit të madharab, İbnu-Rushd” (Büyük Arap Filozof İbn Rüşd’ün Biyografisi ve Felsefî Prensipleri), *ZN*, S. 9, 1933, ss. 655-657.
- Arab Dajlani, “Feja asht binjake me njerzimin” (Din İnsanla İkizdir), *ZN*, S. 9, 1933, ss.658-660.
- Sherif Puta, “Çka asht Shpirti?” (Ruh Nedir?), *ZN*, S. 9, 1933, ss. 757-760.

II. 1.5. On İkinci Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- H. İsmet Dibra, “A ka dyshim në qenjen e Zotit?” (Allah’ın Varlığında Şüphe mi Var?), *ZN*, S. 8/9, 1934, ss. 346-361.
- İhsan Qereshniku, “Pavdeksija e Njeriut” (İnsanın Ölümsüzlüğü), *ZN*, S. 8/9, OKMSH, 1934, ss. 289-292.

- H. İsmet Dibra, “A ka dyshim në qenjen e Zotit?” (Allah’ın Varlığında Şüphe mi Var?), *ZN*, S. 8/9, OKMSH 1934, ss. 305-312.
- H. İsmet Dibra, “A ka dyshim në qenjen e Zotit?” (Allah’ın Varlığında Şüphe mi Var?), *ZN*, S. 12, OKMSH 1934, ss. 368-371.
- H. İsmet Dibra, “A ka dyshim në qenjen e Zotit?” (Allah’ın Varlığında Şüphe mi Var?), *ZN*, S. 13/14, 1934, ss. 403-405.
- Müellif Belirtilmemiş, “Njeriu dhe gjithësia” (İnsan ve Evren), *ZN*, S. 13/14, 1934, ss. 406-439.
- Haxhi Jusuf Buka, “Ç’thot filozofi i madh, Sokrati?” (Büyük Filozof Sokrates ne Diyor?), *ZN*, S. 13/14, 1934, ss. 443-446.
- H. İsmet Dibra, “A ka dyshim në qenjen e Zotit?” (Allah’ın Varlığında Şüphe mi Var?), *ZN*, S. 15, 1934, ss. 471-476.
- H. İsmet Dibra, “A ka dyshim në qenjen e Zotit?” (Allah’ın Varlığında Şüphe mi Var?), *ZN*, S. 16, 1934, ss. 496-505.

II. 1.6. On Üçüncü Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- H. İsmet Dibra, “A ka dyshim në qenjen e Zotit?” (Allah’ın Varlığında Şüphe mi Var?), *ZN*, S. 1, 1935, ss. 7-11.
- H. İsmet Dibra, “A ka dyshim në qenjen e Zotit?” (Allah’ın Varlığında Şüphe mi Var?), *ZN*, S. 2, 1935, ss. 37-42.
- H. İsmet Dibra, “A ka dyshim në qenjen e Zotit?” (Allah’ın Varlığında Şüphe mi Var?), *ZN*, S. 3, 1935, ss. 73-80.
- H. İsmet Dibra, “A ka dyshim në qenjen e Zotit?” (Allah’ın Varlığında Şüphe mi var?), *ZN*, S. 3, 1935, ss. 103-109.
- Eyup F. Kraja, “Studim për një Atheist. Nuk ka Zot veç Allahut” (Bir Ateist İçin Araştırma. Allah’tan Başka Tanrı Yok), *ZN*, S. 4, 1935, ss. 115-118.
- İ. Qereshniku, “Materializma” (Materyalistler), *ZN*, S. 5, 1935, ss. 141-144.
- Sh. M. Putra, “Al Farabi” (İbn Fârâbî), *ZN*, S. 5, 1935, ss. 155-158.

- İ. Qereshniku, “Materializma” (Materyalistler), *ZN*, S. 6, 1935, ss. 190-192.
- İ. Qereshniku, “Materializma” (Materyalistler), *ZN*, S. 8, 1935, ss. 243-245.
- E. F. Kraja, “Studim për një Atheist- Nuk ka Zot veç Allahut” (Araştırma Bir Ateist İçin- Allah’tan Başka Tanrı Yok), *ZN*, S. 8, 1935, ss. 246-248.
- Adem Salih, “Njtimi i Zotit” (Allah’ın Birliği-Tevhid), *ZN*, S. 9/10, 1935, ss. 270-286.
- İ. Qereshniku, “Materializma” (Materyalistler), *ZN*, S. 9/10, 1935, ss. 297-300.
- H. İsmet Dibra, “A ka dyshim në qenjen e Zotit?” (Allah’ın Varlığında Şüphe mi Var?), *ZN*, S. 11, 1935, ss. 134-341.
- İ. Qereshniku, “Materializma” (Materyalistler), *ZND*, S. 11, 1935, ss. 344-347.

II. 1.7. On Dördüncü Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- H. İsmet Dibra, “A ka dyshim në qenjen e Zotit?” (Allah’ın Varlığında Şüphe mi Var?), *ZN*, S. 1, 1935, ss. 3-7.
- J. B, “Materializma e Njoftimet e Tashme të Shkencave të Jetës” (Materyalist Güncel Yaşam Bilimleri), *ZN*, S. 2, 1936, ss. 51-57.
- Müellif Belirtilmemiş, “A ka gjallni mbas vdekjes?” (Ölümden Sonra Yaratılış Var mı?), *ZN*, S. 3, 1936, ss. 83-85.
- Müellif Belirtilmemiş, “Zoti dhe Evolusioni” (Allah ve Evrim/Gelişme), *ZN*, S. 3, 1936, ss. 86-90.
- J. B, “Materializma e Njoftimet e Tashme të Shkencave të Jetës” (Materyalist Güncel Yaşam Bilimleri), *ZN*, S. 3, 1936, ss. 91-98.
- Ajdin Zejneli, “Kush një vet-vetin, një Zotin” (Kendini Tanıyan Rabbini Tanır), *ZN*, S. 4, 1936, ss. 111-119.

II. 1.8. On Beşinci Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- H. İsmeti, “Ateizmi i intelektualeve” (Entelektüeller’in Ateizm’i), *ZN*, S. 2, 1937, ss. 35-40.
- Ferit Vokopolja, “Ka Zot apo s’ka Zot?” (Allah va mı Yok mu?), *ZN*, S. 2, 1937, ss. 52-56.
- Müellif Belirtilmemiş, “İdealizmi e materijalizmi” (İdealizm ve Materyalizm), *ZN*, S. 3, 1937, ss. 78-85.
- İ. Qereshniku, “Besimi instruktiv i njeriut në Zot” (İnsanın Tanrı’ya Eğitici İnancı), *ZN*, S. 4, 1937, ss. 122-126.
- Müellif Belirtilmemiş, “Ruga e të njoftunit” (Tanımının Yolu), *ZN*, S. 6, 1937, ss. 161-165.
- Faqir Syed İkbâl, “Sufizma İslame” (İslam Tasavvufu), *ZN*, S. 10, çev. Sadik R. Bega, 1937, ss. 306-312.
- Abas Hysejn Xhepaj, “Mutezilitët” (Mu’tezile), *ZN*, S. 10, 1937, ss. 313-317.
- Çev. Sadik R. Bega, “Sufizma İslame” (İslam Tasavvufu), *ZN*, S. 12, 1937, ss. 372-376.
- Abas Hysejn Xhepaj, “Mutezilitët” (Mu’tezile), *ZN*, S. 12, 1937, ss. 376-379.

II. 1.9. On Altıncı Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- Abas Hysejn Xhepaj, “*Mutezilitët*” (Mu’tezile), *ZN*, S. 1, 1938, ss. 18-26.
- H. Kemaluddin, “Problemet e të mirës dhe i të keqes” (İyinin ve Kötünün Problemleri), *ZN*, S. 10/11, çev. Sh. Puta, 1938, ss. 302-317.
- Müellif Belirtilmemiş, “Këshohu para se të Këshillojsh” (Danışılmadan Önce Kendinize Danışın), *ZN*, S. 10/11, 1938, ss. 318-321.
- H. Kemaluddin, “Problemet e të mirës dhe i të keqes” (İyinin ve Kötünün Problemleri), *ZN*, S. 12, çev. Sh. Puta, 1938, ss. 375-376.

II. 1.10. Onyedinci Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- Hysni Hoxha, “A pajton Besimi me dijen?” (İman İlimle Uyumlu Olabilir mi?), *ZN*, S. 1/2, 1939, ss. 79-85.

II. 2. *Kultura Islame (İslam Kültürü)* Dergisinde Yayımlanmış İslam Felsefesi Makaleleri ve Yazarları:

Kultura Islame (İslam Kültürü) Dergisi’nde tespit edebildiğimiz kadarıyla İslam felsefesi ile alakalı otuz dokuz makale yayımlanmıştır. Dergi yayımlanmış İslam felsefesi ile alakalı makalelerin künyeleri yayın sırasına göre aşağıda verilmiştir.

1.1. Birinci Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- Vexhi S. Demiraj, “Problemi Fetar dhe Filozofija” (Dinî Sorunlar ve Felsefe), *KI*, S. 3, 1939, ss. 92-97.

- Vexhi S. Demiraj, “Problemi Fetar dhe Filozofija” (Dinî Sorunlar ve Felsefe), *KI*, S. 4, 1939, ss. 139-143.

1.2. İkinci Senede Yayımlanan İslâm Felsefesi Makaleleri:

- Taha Huseyn, “Udhëheqësit e Mendimit- Homeri” (Düşüncenin Liderleri- Homer), *KI*, S. 6/7, çev. S. Bega ve V. I. Buharaja, 1940, ss. 281-285.

- Taha Huseyn, “Udhëheqësit e Mendimit- Homeri” (Düşüncenin Liderleri- Homer), *KI*, S. 8, çev. S. Bega ve V. I. Buharaja, 1940, ss. 324-325.

- Taha Huseyn, “Udhëheqësit e Mendimit- Homeri” (Düşüncenin Liderleri- Homer), *KI*, S. 9, çev. S. Bega, 1940, ss. 357-361.

- Taha Huseyn, “Udhëheqësit e Mendimit- Sokrati” (Düşüncenin Liderleri- Sokrates), *KI*, S. 13/14, çev. S. Bega, 1940, ss. 41-143.

- Taha Huseyn, “Udhëheqësit e Mendimit- Sokrati” (Düşüncenin Liderleri- Sokrates), *KI*, S. 16, çev. S. Bega, 1940, ss. 99-102.

1.3. Üçüncü Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- Mystiku, “Fleta e Mysticizmit- Tasavvufit Islam” (Mistisizm Sayfası- İslam Tasavvufu), *KI*, S. 17/19, 1941, ss. 149-152.
- Taha Huseyn, “Udhëheqësit e Mendimit - Ndërmjet Lindjes e Perendimit - Sokrati” (Düşüncenin Liderleri - Doğu ve Batı Arasında - Sokrates), *KI*, 20/21, çev. S. Bega, 1941, S. ss. 188-190.
- Taha Huseyn, “Udhëheqësit e Mendimit- Sokrati” (Düşüncenin Liderleri- Sokrates), *KI*, S. 22, çev. S. Bega, 1941, ss. 229-230.
- Taha Huseyn, “Udhëheqësit e Mendimit- Sokrati” (Düşüncenin Liderleri- Sokrates), *KI*, S. 23/24, çev. S. Bega, 1941, ss. 272-273.
- S. Bega, “Hyrje në Filozofinë Myslimane” (İslam Felsefesine Giriş), *KI*, S. 3/4, 1941, ss. 116-124.

1.4. Dördüncü ve Beşinci Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- S. Bega, “Hyrje në Filozofinë Myslimane” (İslam Felsefesine Giriş), *KI*, S. 5/7, 1942, ss. 212-213.
- Alexandre Koyre, “Tre Mësime mbi Descartes’in” (Descartes Üzerinden Üç Ders), *KI*, S. 8-9, çev. Sadik Bega, 1942, ss. 266-283.
- Jolanda Kodra, “Vlera Ideale dhe Qellime Praktike të Filozofisë” (Felsefe’nin İdeal Değeri ve Pratik Amacı), *KI*, S. 10-11, 1942, ss. 321-325.
- V. S. Demiraj, “Filozofija İslame” (İslam Felsefesi), *KI*, S. 3/7, 1942, ss. 58-60.
- Shp, “İbni Halduni Filozof i Historisë” (Tarihin Filozofu İbn Haldûn), *KI*, S. 3/7, 1942/3, ss. 60-63.
- S. Demiraj, “Heroj të Filozofisë Islame” (İslam Felsefesi’nin Kahramanı), *KI*, S. 8, 1943, ss. 106-107.
- Vexhi Demiraj, “Heroj të Filozofisë Islame Farabiu” (İslam Felsefesi Kahramanı Fârâbî), *KI*, S. 9/10, 1943, ss. 138-142.

- B., “Kuptimi i Revelatës (Înspirationit) në Fenë Islame” (İslam dininde Vahy’in Anlayışı), *KI*, S. 11, 1943, ss. 179-180.
- Hugo Marcus, “İslamizma dhe Filozofija Europjane” (İslam ve Avrupa Felsefesi), *KI*, S. 11, çev. P., 1943, ss. 180-185.
- Vexhi Demiraj, “Heroj të Filozofisë Islame Farabiu” (İslam Felsefesi Kahramanı Fârâbî), *KI*, S. 12, 1943, ss. 213-215.
- Vexhi Demiraj, “Heroj të Filozofisë Islame Farabiu” (İslam Felsefesi Kahramanı Fârâbî), *KI*, S. 1, 1943, ss. 11-13.
- Taha Huseyn, “Udhëheqësit e Mendimit- Sokrati” (Düşüncenin Liderleri- Sokrates), *KI*, S. 2/3, 1943, ss. 46-48.
- Vexhi Demiraj, “Herojt të Filozofisë Islame İbn Sina ose Avicena” (İslam Felsefesinin Kahramanları İbn Sînâ veya Avicenna), *KI*, S. 4, 1943, ss. 107-110.

1.5. Altıncı Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- Vexhi Demiraj, “Herojt të Filozofisë Islame İbn Sina-i” (İslam Felsefesinin Kahramanları İbn Sînâ), *KI*, S. 5/6, 1944, ss. 132-134.
- Taha Huseyn, “Udhëheqësit e Mendimit- Filozofija Sokratike” (Düşüncenin Liderleri-Sokrates), *KI*, S. 5/6, 1944, ss. 135-140.
- Kemaluddin, “Darwin’i dhe Teorija e evolusjonit” (Darvin’in Evrim Teorisi), *KI*, S. 5/6, 1944, ss. 141-142.
- Vexhi, Demiraj, “Heroj të Filozofisë Islame Gazaliu” (İslam Felsefesi Kahramanı Gazzâlî), *KI*, S. 7/8, 1944, ss. 183-185.
- Vexhi, Demiraj, “Heroj të Filozofisë Islame Gazaliu” (İslam Felsefesi Kahramanı Gazzâlî), *KI*, S. 9, 1944, ss. 251-153.
- Rexhep Çakçiri, “Egzistenca e Zotit” (Allah’ın Varlığı), *KI*, S. 11, 1944, ss. 294-295.
- Rexhep Çakçiri, “Egzistenca e Zotit” (Allah’ın Varlığı), *KI*, S. 12, 1944, ss. 342-343.
- Rexhep Çakçiri, “Egzistenca e Zotit” (Allah’ın Varlığı), *KI*, S. 1, 1944, ss. 5-6.
- Rexhep Çakçiri, “Egzistenca e Zotit” (Allah’ın Varlığı), *KI*, S. 2, 1944, ss. 51-55.

- İsmail H. Muçej, “Feja dhe Nevoja e Saj” (Din İhtiyacı), *KI*, S. 2, 1944, ss. 36-40.

1.6. Yedinci Senede Yayınlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- İsmail H. Muçej, “Feja dhe Nevoja e Saj” (Din ve Dinin İhtiyacı), *KI*, S. 3/4, 1945, ss. 69-71.

- Müellif Belirtilmemiş, “Zoti i Veda’s dhe Metampsikoza” (Veda’ya Göre Allah ve Metampsikoz⁷⁶), *KI*, S. 9, 1945, ss. 120-122.

- Müellif Belirtilmemiş, “Zoti i Veda’s dhe Metampsikoza” (Veda’ya Göre Allah ve Metampsikoz), *KI*, S. 10/11, 1945, ss. 135-138.

- Müellif Belirtilmemiş, “Në Pragun e Misticizmit Hasan Basriu” (Misticizmin Kapısında Hasan-ı Basrî), *KI*, S. 10/11, 1945, ss. 139-141.

II.3. Përprjekja Shqiptare (Arnavut Çabası) Dergisinde Yayınlanmış İslam

Felsefesi Makaleleri ve Yazarları:

Përprjekja Shqiptare (Arnavut Çabası) Dergisinin tespit edebildiğimiz İslam felsefesi ile alakalı on dokuz makale yayımlanmıştır. Dergi’nin felsefe ile ilgili makalelerinin künyeleri yayın sırasına göre aşağıda verilmiştir.

3.1. Birinci Senede Yayınlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- Branko Merxhani, “Çka është Filozofija?” (Felsefe nedir?), *PSH*, S. 1, 1936, ss. 3-8.

- Branko Merxhani, “Metafizika” (Metafizik), *PSH*, S. 2, 1936, ss. 72-76.

- Helmuth Bertram, “Mendime të Reja mbi Instiktin” (İçgüdü Üzerine Yeni Düşünceler), *PSH*, S. 3, 1936, ss. 139-142.

3.2. İkinci Senede Yayınlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- Tajar Zavalani, “Njeriu, Ky i Panjohur” (Bu Bilinmeyen İnsan), *PSH*, S. 8, 1937, ss. 76-79.

- Editörlük, “Descartes dhe Ne” (Descartes ve Biz), *PSH*, S. 9/10, 1937, ss. 136-140.

⁷⁶ Hinduizm’in kutsal kitabı *Veda* ismini taşımaktadır. Metampsikoz reenkarnasyon yani öldükten sonra ruhun bedeni terk edip başka bir bedene girmesi ve hayatını devam ettirmesi anlamına gelmektedir.

- Branko Merxhani, “Kush Është Descartes’i?” (Descartes Kim?), *PSH*, S. 9/10, 1937, ss. 141-150.
- T. V. Charpentier, “Metafizika e Descartes’it” (Descartes’in Metafiziği), *PSH*, S. 9/10, 1937, ss. 151-154.
- J. G. Meyer, “Vlefra Filozofike dhe Vleftra Njerëzore e Kartesianismit” (İnsanlığın ve Kartezyen Felsefesinin Değeri), *PSH*, S. 9/10, 1937, ss. 163-168.
- Perikli Mboria, “Descartes’i si Skencëtar” (Bilim Adamı Gibi Descartes), *PSH*, S. 9/10, 1937, ss. 170-174.
- B.M, “Dy Fjalë mbi Filozofinë Morale të Descartes’it” (Descartes’in Ahlâk Felsefesi Üzerinde İki Kelime), *PSH*, S. 9/10, 1937, ss. 175-179.
- Ali Kuçi, “Racionalizmi i Descartes’it” (Descartes’in Akılcılığı), *PSH*, S. 9/10, 1937, ss. 180-183.
- Sotir Angjeli, “Këndi Biologjik i Sistemit të Descartes’it” (Descartes’a Göre Sisteminin Biyolojik Açısı), *PSH*, S. 9/10, 1937, ss. 184-186.
- Tre Yje, “Kongresi i Descartes’it dhe Kongreset Filozofike të Tjera” (Descartes’in Kongresi ve Diğer Felsefi Kongreleri), *PSH*, S. 9/10, 1937, ss. 187-192.
- Editörlük, “Përkujtimi Kartesian në Ballkan” (Balkanlar’da Kartezyen Felsefesine Hatırlaması), *PSH*, S. 9/10, 1937, ss. 193-195.
- Editörlük, “Gjykime mbi Descartes’in dhe Fjalimin e Methodës” (Descartes’a ve Onun Metot Konuşması Üzerine Hükümler), *PSH*, S. 9/10, 1937, ss. 196-203.

3.3. Üçüncü Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- A. Carrel, “Njeriu, Ky i Panjohur” (Bu Bilinmeyen İnsan), *PSH*, S. 14/15, çev. Tajar Zavalani, 1938, ss. 108-123.
- Aleksandër Xhuvani, “Personaliteti” (Kişilik), *PSH*, S. 16, 1938, ss. 181-184.
- A. Carrel, “Njeriu, Ky i Panjohur” (Bu Bilinmeyen İnsan), *PSH*, S. 16, çev. Tajar Zavalani, 1938, ss. 120-224
- A. Carrel, “Njeriu, Ky i Panjohur” (Bu Bilinmeyen İnsan), *PSH*, S. 17, çev. Tajar

Zavalani, 1938, ss. 291-292.

II. 4. *Islamska Misao (İslam Düşüncesi)* Dergisinde Yayımlanmış İslam Felsefesi Makaleleri ve Yazarları:

Islamska Misao (İslam Düşüncesi) Dergisi'nin tespit edebildiğimiz İslam felsefesi ile alakalı altmış üç makale yayımlanmıştır. Dergi'nin felsefe ile ilgili makalelerinin künyeleri yayın sırasına göre aşağıda verilmiştir

4.1. Birinci Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- Mustafa Mahmud, "Allah u İslamu" (İslam'da Allah), *IM*, S. 3, çev. Mesud Hafizović, 1979, ss. 8-9.
- Mustafa Mahmud, "Allah u İslamu" (İslam'da Allah), *IM*, S. 4, çev. Mesud Hafizović, 1979, ss. 8-9.
- Mustafa Mahmud, "Allah u İslamu" (İslam'da Allah), *IM*, S. 5, çev. Mesud Hafizović, 1979, ss. 8-9.
- Husein Đozo, "Pravi Put i Stranputice Tasavufa" (Tasavvuf'un Doğru ve Yanlış Yolu), *IM*, 1979, S. 5, ss. 18-20.
- Mustafa Mahmud, "Allah u İslamu" (İslam'da Allah), *IM*, S. 6, çev. Mesud Hafizović, 1979, ss. 8-10.
- Fadlul Kerim, "Gledanje u Allahovo Uzvišeno Biće" (Allah'ın Varlığına Bakış), *IM*, S. 6, çev. İbnul'Ajn, 1979, ss. 14-17.
- Mustafa Mahmud, "Allah Kod Onih Koji Ga Negiraju" (İnkâr Edenlere Göre Allah), *IM*, S. 9, çev. Mesud Hafizović, 1979, ss. 14-16.
- Muhamed Kâmil Hüseyin, "Arapsko-İslamski Uticaj na Evropsku Renesans u Medicini" (Avrupa Rönesansının Tıp'ı Üzerindeki Arap-İslam Etkisi), *İM*, S. 12, çev. Jusuf Ramić, 1979, ss. 13-19.
- Muhammed Kâmil Hüseyin, "Arapsko-İslamski Uticaj na Evropsku Renesans u Medicini" (Avrupa Rönesansının Tıp'ı Üzerindeki Arap-İslam Etkisi), *IM*, S. 13/24, çev. Jusuf Ramić, Saraybosna, 1979, ss. 6-9.

4.2. İkinci Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- Muharem Omerović “Pitanje Božijih Atributa u Djelima Ebu Hanife” (Ebu Hanife’ye Göre Allah’ın Sıfatları), *IM*, S. 19, 1980, ss. 18-21.
- Mustafa Mahmud, “Jedan Bog i Jedna Religija” (Bir Allah ve Bir Din), *IM*, S. 21, çev. Jusuf Ramić, 1980, ss. 3-6.

4.3. Üçüncü Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- Mustafa Mahmud, “Proživuenje Poslije Smrti” (Ölümden Sonra Diriliş), *IM*, S. 26, çev. Jusuf Ramić, 1981, ss. 29-32.
- Mahmud Ebûl-Fayd El-Menûfi, “Filozofija Islama u Doktrini, Ciljevima i Principima” (İslam’ın Felsefesi, Doktrinleri, Amaçları ve Prensipleri), *IM*, S. 35, çev. Seid Smajkić, 1981, ss. 5-12.
- A. K. Brohi, “Značaj Božije Egzistencije u Ljudskom Iskustvu” (İnsan Deneyiminde Allah’ın Varlığının Önemi), *IM*, S. 35, çev. İ. H., 1981, ss. 38-39.
- Mahmud Ebûl-Fayd El-Menûfi, “Filozofija Islama u Doktrini, Ciljevima i Principima” (İslam’ın Felsefesi, Doktrinleri, Amaçları ve Prensipleri), *IM*, S. 36, çev. Seid Smajkić, 1981, ss. 11-20.

4.4. Dördüncü Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- Mahmud Ebûl-Fayd El-Menûfi, “Filozofija Islama u Doktrini, Ciljevima i Principima” (İslam’ın Felsefesi, Doktrinleri, Amaçları ve Prensipleri), *IM*, S. 37, Saraybosna, 1982, ss. 18-24.
- Imam Musa El-Sadr, *Istorija Islamske Filozofije*” (İslam Felsefesi Tarihi), *IM*, S. 38, çev. Mesud Hafizović, Saraybosna, 1982, ss. 5-13.
- Mahmud Ebûl-Fayd El-Menûfi, “Filozofija Islama u Doktrini, Ciljevima i Principima” (İslam’ın Felsefesi, Doktrinleri, Amaçları ve Prensipleri), *IM*, S. 38, çev. Seid Smajkić, 1982, ss. 20-24.
- Mahmud Ebûl-Fayd El-Menûfi, “Filozofija Islama u Doktrini, Ciljevima i Principima” (İslam’ın Felsefesi, Doktrinleri, Amaçları ve Prensipleri), *IM*, S. 39, çev. Seid Smajkić, 1982, ss. 25-27.

- Mahmud Ebûl-Fayd El-Menûfî, “Filozofija Islama u Doktrini, Ciljevima i Principima” (İslam’ın Felsefesi, Doktrinleri, Amaçları ve Prensipleri), *IM*, S. 40, çev. Seid Smajkić, 1982, ss. 20-26.
- Muharem Omerović, “İbn Haldun”, *IM*, S. 40, 1982, ss. 45-49.
- Muharem Omerović, “İbn Haldun Doprinosa Akaidologiji” (İbn Haldûn’un Akide Katkısı), *IM*, S. 41, 1982, ss. 41-45.
- Ebü'l Ala el-Afifi, “Stav Ibn Halduna o Filozofiji i Tesavvufu” (İbn Haldûn’un Felsefeye ve Tasavvufa Bakışı), *IM*, S. 45, çev. Hasan Džilo, 1982, ss. 33-36.
- Samiya, Al-Haşşab, “Islamska Sociologija- Empiristicko-Pozitivisticki Pravac” (İslam Sosjolojisi- Empiristik-Pozitivist Yönü), *IM*, S. 45, çev. Hasan Džilo, 1982, ss. 44-45.

4.5. Beşinci Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- Ahmed Fuâd El-Ehvânî, “Islamska Filozofija” (İslam Felsefesi), *IM*, S. 49, çev. A. Smajlović, 1983, ss. 34-38.
- Ahmed Fuâd El-Ehvânî, “Predmet Islamske Filozofije” (İslam Felsefesi’nin Konusu), *IM*, S. 49, çev. Hasan Džilo, 1983, ss. 38-44.
- Ahmed Fuâd El-Ehvânî, “Islamska Filozofija- Filozofija na İstoku” (İslam Felsefesi-Doğu Felsefesi), *IM*, S. 51, çev. Hasan Džilo, 1983, ss. 26-31.
- Ahmed Fuâd El-Ehvânî, “Islamska Filozofija- Filozofija na İstoku” (İslam Felsefesi-Batı Felsefesi), *IM*, S. 52, çev. Hasan Džilo, 1983, ss. 8-23.
- Ahmet Smajlović, “Filozofsko Razmišljanje u İslamu” (İslam’da Felsefi Düşünme), *IM*, S. 58, 1983, ss. 3-12.

4.6. Altıncı Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- Ahmet Smajlović, “Fahrudîn er-Râzî”, *IM*, S. 70, 1984, ss. 3-4.

4.7. Sekizinci Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- Seyyid Hüseyin Nasr, “Poslanice Ihavanu Safa- Njihov Identitet i Sadržaj” (İhvân-ı Safâ’nın Mektupları- Onların Kimliği ve İçeriği), *IM*, S. 85-86, 1986, ss. 11-15.

- Seyyid Hüseyin Nasr, “Mikrokosmos i Njegov Odnos Prema Univerzumu u Učenju Ihvanu s-Safa” (İhvân-ı Safa’da Mikrokozmosun Evrenle İlişkisi), *IM*, S. 87, 1986, ss. 14-17.
- Muhammed Fevzi b. Numan, “Kazivanje o Duhovnom Odgoju” (Manevî Eğitim Hakkında Konuşma), *IM*, S. 87, 1986, ss. 18-21.
- Seyyid Hüseyin Nasr, “Život, Djela i Značaj El-Brunija” (el-Bîrûnî’nin Hayatı, Eserleri ve Önemi), *IM*, S. 88/89, çev. Enes Karić, 1986, ss. 20-23.
- Seyyid Hüseyin Nasr, “Stvaranje Svjeta i Njegova Povjest u Učenju Ebu Rejhana Muhammed b. Ahmeda el-Brunija” (Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî’ye Göre Dünyanın Yaratılışı ve Tarihi), *IM*, S. 90/91, çev. Enes Karić, 1986, ss. 9-11.
- Muhsin S. Mehdi, “İslamska Filozofija i Ljepe Umjetnosti” (İslam Felsefesi ve Güzel Sanatlar), *IM*, S. 96, çev. Azra Saračević, 1986, ss. 3-6.

4.8. Dokuzuncu Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- Ebu Kasim el-Kuşeyri, “Kušejrijeva Poslavica Sufijama” (Kuşeyrî’nin Sûfilere Mesajı), *IM*, S. 97/98, çev. S. Jarkoč, 1987, ss. 15-17.
- Muhammed Atif et-Irakî, “Dokazi Postojanja Boga u Islamskoj Filozofskoj Misli” (İslam Felsefi Düşüncesinde Allah’ın Varlığının İspatlaması), *IM*, S. 100, çev. Ahmed Smajlović, 1987, ss. 16-21.
- Muhammad Atif el-Irakî, “Samouništenje Filozofa od Gazalija i Uticaj Ovog Djela na Polju Filozofske Spekulacije” (Gazzâlî Tarafından Filozofların Tekfir Edilmesi ve Bu Çalışmanın Felsefi Spekülasyon Alanına Etkileri), *IM*, S. 103, çev. Abdulah Čelebić, 1987, ss. 24-28.
- Massimo Campanini, “Mutezile” *IM*, S. 104, çev. Rešid Hafizović, 1987, ss. 18-22.
- Muhammed el-Behiyy, “El-Farabi – Sinkretist i Interpretator” (Fârâbî- Yorumcu ve Sinkretik), *IM*, S. 105/106, çev. Muhamed Mrahorović, 1987, ss. 21-25.
- Muhammed el-Behiyy, “El-Farabi – Sinkretist i Interpretator” (Fârâbî- Yorumcu ve Senkretist), *IM*, S. 107/108, çev. Muhamed Mrahorović, 1987, ss. 21-23.

4.9. Onuncu Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- Hamid Muhammed el-Gâzzâlî, “Otkrivanje i Spoznavanje Iluzija kod Ljudi” (İnsan’ın Yanılsaması Tanımak ve Keşfetmek), *IM*, S. 113/114, çev. Abdullah Čelebić, 1988, ss. 7-12.
- Hilmo Neimarlija, “İbn Hazm El- Endelusi”, *İM*, S. 113/114, 1988, ss. 18-21.
- Tahir Ahmed Mekki, “İbn Hazm- Vrh Endelusa” (İbn Hazm- Endülüs’ün en Büyüğü), *IM*, S. 113/114, çev. Mustafa Prijača, 1988, ss. 22-25.
- A. J. Arberry, “Pogled na Mistiku İslama” (İslami Mistisizme Bir Bakış), *IM*, S. 119, çev. Sulejman Bošnjak, 1988, ss. 17-18.

4.10. Onbirinci Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- Massimo Campinini, “Metodološka Razmišljanja o Povijesti Islamske Filozofije” (İslam Felsefesi Tarihinde Metodolojik Düşünme), *IM*, S. 123, çev. Reild Hafizović, 1989, ss. 29-30.
- Nasrollah Pourdzavady, “Fahr-e Razi i Gazzalijev Mişkat Al-Anvar”(Fahredden er-Râzî ve Gâzzâlî’nin Mişkâtü’l- Envâr’ı), *IM*, S. 123, çev. Dževad Hodžić, 1989, ss. 237-44.

4.11. On İkinci Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- Husejn Smajić, “Allahova Svojtva” (Allah’ın Sıfatları), *IM*, S. 138, 1990, ss. 3-7.
- Henry Corbin, “Od Ibn Sinaovog Kazivanja do Attarove Mističke Epopeje” (İbn Sînâ’ın Anlatımlardan Ferîdüttin Attâr’ın Mistik Destanına Kadar), *IM*, S. 138, çev. Hasan Džilo, 1990, ss. 23-28.
- Henry Corbin, “İdeja Parakleta u İranskoj Filozofiji” (İran Felsefesinde Paraklet⁷⁷ Düşüncesi), *IM*, S. 140, 1990, ss. 45-52.
- Henry Corbin, “İdeja Parakleta u İranskoj Filozofiji” (İran Felsefesinde Paraklit

⁷⁷ Çoğu zaman kutsal ruh olarak da kabul edilen *paraklet*, aynı zamanda Hz. İsa’nın müjdelediği Ahmed (Muhammed) ismi olarak değerlendirilmiştir.

Düşüncesi), *IM*, S. 141, 1990, ss. 30-38.

- Seyyid Hüseyin Nasr, “İzučavanje Filozofije” (Felsefe İnceleme), *IM*, S. 142, çev.

Almedina ve Abdullah Čelebić, 1990, ss. 33-41.

4.12. On Üçüncü Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- Muhammed Mrahorović, “Farabijeve Političke Filozofije” (Fârâbî'nin Siyaset Felsefesi), *IM*, S. 144, 1991, ss. 22-27.

- Ebu-l-Âlâ el- Meevdûdî, “Tevhid, Vjera u Jednog Boga” (Tek Tanrı'da Din, Tevhid), *IM*, S. 147/148, çev. Mehmed Arapčić, 1991, ss. 5-10.

- Ebu Hamid el-Gazzalî, “Otkrivanje i Raspoznavanje İlüzija kod Ljudi” (İnsanlar'da İlüzyonları Keşfetmek ve Tanımak), *IM*, S. 147/148, çev. A.Čelebić, 1991, ss. 36-42.

- Çev. A. İsmail, “Muhjiddin İbn Arebi” (Muhyiddin İbnü'l-Arabî), *IM*, S. 149, 1991, ss. 14-17.

- İsmail Ahmetagić, “Dualizam” (Düalizm), *IM*, S. 150, 1991, ss. 29-31.

- Amina Mulić, “Neki Aspekti Filozofije Egipatskog Mislioca Osmana Emına” (Mısırlı Misyoner Osman Emin'in Bazı Felsefî Tanımlar), *IM*, S. 151/152, 1991, ss. 68-70.

- Muhiddin İbnü'l-Arabî, “Džezba-İstinska Ekstaza” (Cezbe-Gerçek Ekstaz), *IM*, S. 151/52, çev. İsmail Ahmetagić, 1991, ss. 75-79.

- Muhiddin İbnü'l-Arabî, “O Spoznji Havatira” (Havâtır'ı Tanımak), *IM*, S. 156, çev. İsmail Ahmetagić, 1991, ss. 35-38.

4.13. Ondördüncü Senede Yayımlanan İslam Felsefesi Makaleleri:

- Seyyed Hüseyin Nasr, “Primjerenost Proučavanja Islamske Filozofije Danas” (Günümüzde İslam Felsefesinin Araştırma Uygunluğu), *IM*, S. 157, çev. Nevad Kahteran, 1992, ss. 46-51.

Balkan coğrafyasında yayımlanan dergilerde yer verilen İslam felsefesi ile ilgili makalelerin künyesi yukarıdaki başlıklarda yer verildiği şekildedir. İlerleyen başlıklarda bu makalelerin analizi yapılmaya çalışılacaktır.

II. 5. Zani i Naltë, Kultura Islame, Përpkjka Shqiptare, Islamska Misao Dergiler'deki İslam Felsefesi Makalelerinin Değerlendirilmesi

Bu başlıkta sistematik olarak dört dergide geçen İslam felsefesi konularını değerlendirmeye çalışacağız. Aşağıda değerlendirilecek olan konular Balkanlar'da 20. Yüzyılda felsefi düşüncenin hangi durumda olduğunu bize gösterecektir. Makalelerde önemli meseleler; Tanrı, insan, âlem, ahiret vb. üzerinde durulmuştur. Bu meseleler dönemin yabancı, özellikle Balkan âlimler tarafından İslami disiplin ile yazıldığını görülecektir.

II.5.1. Metafizik

Terimin bir felsefe disiplininin adı oluşunda, bu disiplin konusu, problemleri ve terminolojisinin bir bütüncülük içinde belirlenmesinde Aristoteles *Metafizika* adlı eseri yönlendirici bir rol oynamıştır. Terimin İslam'ın klasik çağından itibaren ifade ettiği anlam da Aristoteles ve *Metafizika* adlı kitabıyla ilgili olmuştur. Eser, tercüme faaliyetleri esnasında fizik ötesi kastedilerek “mâ bade't-tabîa” adıyla Arapça çevirilmiştir.⁷⁸

Bu bölümde *Përpkjka Shqiptare* derginin *Metafizika e Descartes'it* isimli makalesi değerlendirilecektir:

T. V. Charpentier, “Metafizika e Descartes'it” (Descartes'in Metafiziği), *Përpkjka Shqiptare*, Tiran, 1937, S. 9/10, ss. 151-154.

II.5.1.1. “Metafizika e Descartes'it” (Descartes'in Metafiziği)

Kartezyen felsefesi üç bölüme ayrılmaktadır: Metafizik veya ilk nesnelere bilimi, fizik veya dünya bilimi ve insan bilimi. Makalede bu üç bölümden, metafizik ele alınmıştır.

Genel olarak metafizik sorulara filozof tarafından cevap verilmeye çalışılmıştır. Yunan filozof Platon'un metafiziğine göre zihin ihtiyaç olan *ünite* olarak görülmüştür. Ünite ise doğada gözlenen farklılıklarla birleşendir. Avrupalı filozof Kant, insan bilgisinin nasıl ve

⁷⁸ İlhan Kutluer, *Metafizik, DİA*, C. 29, TDV Yayınları, İstanbul, 2004, s. 399.

hangi yolla meşrulaştırılması gerektiğini açıklamıştır. Burada ise Kartezyen felsefenin gerçeğe dayanan bir felsefe olduğu görülmektedir.

Yazar, Descartes'in "şüphecilik" ilkesinin hipotezlere dayanmayarak ciddiyet ve dürüstlük ile başladığını söylemiştir. Protogoras veya Montaigne gibi filozofların şüphe duymaktan memnun kaldığı gibi Descartes kendi şüpheciliğinden memnun kalmamıştır. Çünkü o bir şey için şüphe duyduğu andan itibaren analiz yapılması gerektiği düşüncesindedir. Buna göre Descartes'in "şüpheciliği" bütünsel bir şüpheciliktir; yani onun şüphesi ya da onun düşünsel şeklini göstermektedir. Nitekim şüphe duymak için ilk önce düşüncenin var olması gerekmektedir. Descartes'in şüphesi düşüncenin varlığını varsaymıştır. Böylece onun meşhur sözü "Düşünüyorum, öyleyse varım" oluşturulmuştur.

Antik filozof Protogoras'ın "insan her şeyin ölçüsüdür" sözüne göre, her şeyin ölçüsü vardır ve o ölçü de insandır demek istemiştir. Ancak bu ölçü kişiden kişiye değişmektedir. Buna göre Descartes'in yanında başka bir kişi olduğu zaman kendi varlığından değil, ancak tek başına olduğunda kendi varlığından emin olduğunu söylemiştir. İnsan şüphe duyduğu andan itibaren, şüphe duyduğu şeyden emin olması gerekmektedir veya bütün şüphe çabalarına inanmaması gerekmektedir.⁷⁹

Devamında yazar, "Fikirler bana ait düşünceler midir, yoksa farklı bir realiteyi temsil eden gerçeğin yansımaları mıdır?" sorununu ortaya koymuştur. Bir kâğıdı örnek alırsak, kâğıdın beyaz olduğunu farzederseniz, kafamda beyazlık düşüncesi oluşturulur. Bu iki fikir (kâğıt ve beyaz) kafamda oluşan düşüncelerden başka bir şey olmayabilirler, benim dışımda olan bir şeyle alakası olmayabilir. Fakat kâğıt fikri bir objenin fikridir, beyaz fikri bir arazın fikridir veya tam aksine düşündüklerimiz bir illüzyon olabilir. Kâğıt ve beyaz arasındaki durumda olduğu gibi bizim düşüncelerimizin durumu da aynı olabilir. Bu durumda kesin bilgi bulunamaz. Bütün bu yargılardan dolayı doğru bir sonuca varılamaz.⁸⁰ Yazar bunu "Tanrı veya mükemmel ve sonsuz bir varlık" düşüncesi ile ilgili ikinci bir örnek olarak

⁷⁹ T. V. Charpentier, "Metafizika e Descartes'it", *Përpyjektja Shqiptare*, Tirana Yayınları, Tiran, 1937, S. 9/10, s. 151.

⁸⁰ T. V. Charpentier, *agm.*, ss. 152-153.

vermiştir. Bu düşünce sadece subje fikrinden değil aynı zamanda her obje fikrinden veya bir şeyden değişmektedir. İlk örnek, Tanrı örneği ile kıyaslanamaz, çünkü Tanrı sonsuzdur, mükemmeldir ancak insan sınırlı ve mükemmel olamayan bir varlıktır. Buna göre, Tanrı ile ilgili olan fikirler zihnimizde kendiliğinden oluşan fikirler olamazlar, ancak mükemmel bir *neden* tarafından verilebilirler, o *neden* Tanrı olabilir. Bu düşüncelerin daha anlamlı olması için Kartezyen metafiziğin takip etmiş olduğu yola bakmamız gerekmektedir. Bu metafiziğin başlangıç noktası *ben olmaktır*. Fakat bizim dışımızdan olan varlık ise “Tanrı Varlığı”dır.⁸¹

Yukarıda verilmiş olan örnek *kesinlik* ile ilgili bir meseledir. Bu anlamda belirlenen gerçek varsa eğer, “Bu gerçeğin özelliği nedir?” diye soru sorulması gerekir. O zaman delil-kanıtı bakılması gerekir. Fakat gerçeği delillendirmişsek eğer, kendimizi nasıl kandırırız. Yanlış veya kendimizi kandırma meselesi gerçekten kaynaklanmaktadır. Ancak yanlışlar sadece bizim yargılarımızda bulunmazlar. Yanlışın nedenini bulmak istersek eğer, yargıların tabiatını araştırmamız gerekmektedir. Dolayısıyla yargılar akıl değil, tam aksine fiil veya iştir. İçinde irade ilkesi vardır. İrade serbestliktir. Anlaşıldığına göre yargılama irademiz bizim elimizdedir. Karar vermeden önce yargıları kontrol altında alırsak eğer, asla yanlış bir karar vermeyiz. Çünkü yanlışın bir tek sebebi vardır, o da aniden yargılamak veya iradeyi yanlış kullanmaktır.

Yazar, Descartes’in metafiziğini anlaşılan gerçeklerle bütünleşen ve birbirinden ayrılmayan bir metafizik olarak şu şekilde sıralamıştır:

- Kendi varlığımdan emin olmadan şüphe duyabilirim.
- Ben varsam, kesin Tanrı vardır.
- Tanrı varsa, dünyanın varlığı kesindir.⁸²

⁸¹ T.V. Charpentier, *ay.*

⁸² T. V. Charpentier, *agm.*, s. 154.

Yazar, Descartes'in düşüncelerine göre Tanrı'nın bütün varlıkların nedeni olduğunu söylemektedir. Fakat Descartes ilk şüphe ile başlar, şüphenin kendinde kaybolur, bu kaybolma Tanrı'ya doğru yaklaştırır.

II.5.2. Allah'ın sıfatları

Semavî dinlerde Allah'ın isimlerini ve sıfatlarını belirlerken vahye dayanmak gerektiği vurgulanmakla birlikte kutsal metinlerde yer almayan isim ve sıfatların da O'na nisbet edilebileceğini benimseyenler vardır.⁸³ Tanrı'nın temel sıfatları 1. Sonsuzluk; 2. Tek olma anlamına birlik; 3. Parçaları olamama, ayrımları bulunmama anlamında basitlik; 4. Sadece manevi bir varlık olma anlamına cisimli olmama; 5. Değişmezlik; ezeli-ebedîlik; 7. İyilik; 8. Her şeyi bilme; 9. Sınırsız kudrete sahip olma olarak sıralanmıştır.⁸⁴

Allahın sıfatları başlığın altında aşağıdaki makale değerlendirilecektir:

O. M. S, "A flet Zoti?" (Allah Konuşuyor mu?), *Zani i Naltë Dergisi*, Sene 8, S. 3, Tiran, 1930, ss. 926-929; S. 4, ss. 962-965; S. 5, ss. 1021-1024.

II.5.2.1. "A flet Zoti?" (Allah Konuşuyor mu?)

Yazar, "Allah Konuşuyor mu?" isimli makalesinde Allah ile alakalı farklı açıklamalarda bulunmuştur. Allah'ı tanımak ve Allah'ın konuşması ile alakalı çeşitli örnekler vererek Allah'ın konuştuğunu ispat etmeye çalışmıştır. Makalede sonuç olarak Allah'ın konuşması reddedilirse, Allah'ın varlığının reddedilmiş olacağı düşüncesine varılmıştır.

Allah'ın konuşması teizmin ve ateizmin arasında olan bir meseledir. Allah'ın konuşması reddedilirse dine karşı gelinmiş olunur. Çünkü din, Tanrı ile bağlıdır. Ancak yazar, bütün dinlerdeki inananlar arasında materyalist eğilimlere ve saldırılara karşı dikkat eden en iyi grubun *ahlakî gruplar* olduğunu söylemiştir. Eski zamanlardaki insan dinini daha canlı tutmuşlardır, ancak bugünlerde dinin gölgesinin altında bulunmaktadır.⁸⁵ Buna göre

⁸³ İlyas Çelebi, "Sıfat", *DİA*, C. 37, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, s. 100-101.

⁸⁴ Ahmet Cevizci, *Felsefeye Giriş*, Nobel Yayınları, Ankara, 2014, s. 223.

⁸⁵ O. M. S, "A flet Zoti?", *Zani i Naltë*, S. 3, OKMSH Yayınları, Tiran, 1930, s. 926.

eski zamanlardaki insan, günümüzdeki insanına göre Allah'a daha bağılı olduğunu anlaşılmaktadır. Aslında yazar anlattıkları ile şunu dile getirmek istemiştir: Allah, peygamberlerle (Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. Muhammed) vahy vasıtasıyla konuşmuştur, bunu İslâm tarihinden ve ayetlerden görmek mümkündür. Çünkü Allah'ın peygamberlerle olan konuşmaları dinin gölgesinde kalan konuşmalar değildir, lakin yazar dinin özü ile bağılı olduğunu görmüştür veya şöyle de ifade edilebilir; Allah'a olan imanın insanın kalbine yerleşmiş olmasını, yazar konuşma olarak değerlendirmiştir.

Yazının devamında ruhanî dünyanın anlaşılmasında en iyi çözüme yönelmesi gerektiği sonucuna ulaşmıştır. Ancak bazı şahıslar sadece bilime dayandığı için metafiziği yanlış anlamış olabilirler. Nitekim yazıda Sir Oliver Lodge'nin metafizik düşünceleri eleştirilmiştir. Sir Oliver Lodge'ye göre ölmüş olan insanların diri insanlar gibi olduğu belirtilmiş, ruh dünyasının dünyaya benzediğini, ama hiçbir hastalık olmadığını iddia etmiştir. Ancak yazar bilimin bakışı ile Lodge'nin ruhanî dünyasının tutarsız olduğunu görmüştür. Çünkü bir sorun için modern bilime göre bilimsel bir gerekçe, delil yoksa o sorunun çözülmüş olduğu kabul edilemez veya bilimin eleştirilerine karşı dik durulmaz. Bu esnada yazar, bir bilimci olarak Lodge'un ruhanî alanda yetiştirilmemiş olarak görmüştür. Çünkü onun hayatı boyunca maddî bilimlerle ilgilendiğini söylemiştir.⁸⁶

Yazar, metafizikle ilgilenenlerin bu mesele hakkında fikir verebilecek potansiyele sahip olduğunu görmüştür. Çünkü onların 'Allah gerçekten insanla konuşur' ortak düşüncesinde olduğunu düşünmüştür. Allah, insanın isteklerini tatmin edebilmesi için farklı imkânlar vermiştir. Allah açlığın ve susuzluğun karşılığını verdiği gibi, diğer ihtiyaçlara da karşılık vermiştir. Buna göre bütün arzularına tatminine imkân verildiği gibi, Allah'ı tanımak arzusuna karşılık Allah'ı tanıma imkânı da verilmiştir. Yazar, Hz. Musa'nın Allah Teâlâ ile konuşması için Tûr dağına gitmesini, Hz. Muhammed'in (as) Hira Mağrasında

⁸⁶ O. M. S, "A flet Zoti?", *Zani i Naltë*, S. 4, OKMSH Yayınları, Tiran, 1930, s. 962.

inzivaya çekilmesini, Allah tarafından verilen iç arzusu olduğunu söylemiştir. Aslında bu arzu herkese verilmiştir, ancak bazı olgun ruhlarda bu arzu uyanmıştır.⁸⁷

Aslında yazar, bu iç arzusunun herkese verildiği gibi Lodge'ye de verildiğini söylemiştir. Ancak Lodge metafizikte olgun olmadığı için bu imkânı kullanamamıştır. Çünkü bu arzuyu tatmış olanların, Allah'ı tanımanın yoluna girmiş olduğu ortaya çıkar. Makalenin devamında yazar, Allah'ı tanıma yollarını göstermeye çalışmıştır.

Yazar, insanların az bir kısmının doğru inanca sahip olduğunu söylemiştir. Çünkü toplumda yaşayan insanların bazıları, toplumun dinî geleneğine ve adetlerine göre hareket ederler, bazıları toplumun standart düşüncelerine uyum sağlarlar, bazıları ise kalbinden gelen bir inanca sahip olduğunu söylerler.⁸⁸ Buna göre devamında yazar, Allah'la konuşmak, Allah'ı tanımak veya Allah'ın varlığını ispatlamak için bazı açıklamalarda bulunmuştur.

İnsan bir inanca sahip olabilmek için farklı yolları deneyerek ikna olmaya çalışır. Buna göre yazar, Allah'ı tanımayı basit örneklerle açıklamaya çalışmıştır. Örneklerden birini şu şekilde tasvir etmiştir: “Uzaktan duman görürsek birden kafamızda yangın fikri oluşur veya yangının var olduğunu farz ederiz. Ancak yangının varlığına ikna olmamız için, o yere gidip yangını gözlerimizle canlı görmemiz gerekiyor. Yangının yangın olduğuna ikna olmamız için parmağımızı yangının içine koymamız gerekir, Bu ise en derin inanç derecesidir.”⁸⁹ Verilen örnekten inancın artmasının ilk olarak hissetmek, sonra görmek en son dokunmakla olduğunu bize göstermiştir. Yazar, örnekteki gibi Allah'ı tanımanın aynı yol ile gerçekleştirilebileceğini düşünmüştür. Çünkü Allah'ı tanımanın ancak Allah'la konuşmak olduğunu belirtmiştir. Bunun gerçekleşmesi için en basit yoldan birisinin Hz. İsa'nın ve Hz. Muhammed (as)'ın doğru sözlerinin anlaşılması olduğunu ifade etmiştir.

⁸⁷ O. M. S, *agm.*, ss. 963-964.

⁸⁸ O. M. S, “A flet Zoti?”, *Zani i Naltë*, S. 5, OKMSH Yayınları, Tiran, 1930, s. 1021.

⁸⁹ O. M. S, *agm.*, s. 1022.

Yazar, Allah'ın varlığını ispatlamak için doğayı örnek almıştır. Çünkü Allah'ın varlığını ispatlamak için doğanın, bütün şüphelerden uzaklaşılabilir en kolay yollardan biri olduğunu görmüştür. Güneş'in doğması ve batması, ay ve yıldızların çıkması, fırtınaların oluşması, yağmurların yağması kendiliğinden oluşan hadiseler değil, ancak başka bir güç tarafından oluşturulan hadiselerdir. Çünkü insan görmüş olduğu dağları, nehirleri, kuşları yaratma gücüne sahip olmadığını farkındadır.⁹⁰ Yazar, saymış olduğu örneklerin kendiliğinden oluşmuyorsa, veya insan tarafından yaratılmıyorsa eğer, başka bir güç tarafından var edildiğini söylemek istemektedir. O güç ancak Allah'ın gücüdür.

Yazar, Allah'ı tanınması veya Allah'ın varlığı üzerine açıklama yaptıktan sonra, Allah'ın insanlarla bir şekilde konuştuğunu belirtmiştir. Bu konuşmanın insanda büyük etki yarattığını söylemiştir. İslam'ın yayılmasının sebebinin, Allah'ın konuşma sıfatından kaynaklandığını ifade etmiştir. Allah'ın insanlarla konuşmasının şekillerinden biri onun Kur'an vasıtasıyla insanlarla konuşmasıdır. İçki ile ilgili indirilen ayetle beraber, Medineli Müslümanlar içkiyi derhal sokaklara dökmüşlerdir. Bu durum, Allah'ın konuşmasının etkisini beyan etmiştir. Dolayısıyla Allah'ın konuşma sıfatı reddedilirse eğer, Allah'ın varlığı da reddedilir anlamına gelmektedir.⁹¹ Buna göre kelamsız bir dinin olamayacağı anlaşılmaktadır. Çünkü dilsiz ilâh ölü ilâhtır. Ölü bir ilâhın, insana hayat vermeyeceği ortadadır. Sonuç itibarıyla Allah insanlarla bir şekilde konuşmaktadır.

II.5.3. Kozmoloji

Kozmoloji, evrenin yapısını, gezegenlerin hareketlerini ve özelliklerin hareketlerini ve özelliklerini inceleyen bir bilim dalıdır. Kozmoloji, "bir fenomenler toplamı olarak görülen evreni, bilimsel verilerle metafiziksel spekülasyonu bir araya getirerek konu alan felsefe dalı" olarak tanımlanabilir.⁹²

Bu bölümün altında aşağıdaki makale değerlendirilecektir:

⁹⁰ O.M.S., *agm.*, s. 1023.

⁹¹ O. M. S, "A flet Zoti?", *Zani i Naltë*, S. 6, OKMSH Yayınları, Tiran, 1930, ss. 1054-1055.

⁹² Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1999, s. 523.

Seyyid Hüseyin Nasr, “Stvaranje Svjeta i Njegova Povjest u Učenju Ebu Rejhana Muhammed b. Ahmeda el-Brunija” (Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî’ye Göre Dünyanın Yaratılışı ve Tarihi), *Islamska Misao*, çev. Enes Kariç, Saraybosna, SIZBIHHS 1986, S. 90/91, ss. 9-11.

II.5.3.1. Stvaranje Svijeta i Njegova Povijest u učenju Ebu Rejhana Muhammeda b. Ahmeda el-Birunija (Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed El-Birûnî’ye göre Dünyanın Yaratılışı ve Tarihi)

Seyyid Hüseyin Nasr’ın yazısı Stvaranje Svijeta i Njegova Povijest u učenju Ebu Rejhana Muhammeda b. Ahmeda el-Birunija Boşnak diline Enes Kariç⁹³ tarafından çevrilmiştir. Yazı ilk kez Boşnak dilinde *Islamska Misao* dergisinin 90/91 sayılarında neşredilmiştir. Yazıda, Birûnî’ye göre dünyanın yaratılışı ve tarihi ile ilgili görüşlerini açıklayıp yorumlamıştır.

Yazar, Birûnî’nin dünyanın hiçlikten yaratıldığıyla ilgili Kur’an ayetleri tarafından teyit edilen inancı tam olarak kabul etmiş ve Yunan filozoflarının dünyanın sonsuzluğu hakkındaki argümanlarını tamamen reddettiğini söylemiştir. Yunanlıların “dünyanın sonsuzluğu” düşüncesine karşı savaştan ilahiyatçılar gibi Birûnî de bu fikri yalanlamak için çok çaba sarf etmiştir. Birûnî’ye göre dünyanın yaratılışının Yaradan’ın gücünün bir tezahürü olduğu ve insan akli tarafından ortaya konan herhangi bir argümanla reddedilecek bir şey olmadığı fikrindedir. Allah’ın, evrenin hâkimiyetine sahip olan ve evrenin tüm parçalarına ve onun gizli bilgisine sahip olan Yaratıcı olduğunu söylemiştir.⁹⁴

⁹³ 1978 yılında Saraybosna’da Gazi Hüsrev Bey Medresesi’ni bitirdikten sonra aynı yıl Saraybosna’da Siyasal Bilgiler Fakültesi ile İslami İlimler Fakültesi’ne başlamıştır. 1981’de İslami İlimler Fakültesi’nden, 1982’de Siyasal Bilgiler Fakültesi’nden mezun olmuştur. Saraybosna Üniversitesi Felsefe Fakültesi’nde felsefe alanında yüksek lisansı 1986 yılında bitirmiştir. Doktorasını 1989 yılında Belgrad Üniversitesi Filoloji Fakültesi’nde bitirmiştir. Birkaç kez El-Azhar Üniversitesi, Kahire Üniversitesi, ardından Yale Üniversitesi (ABD) ve Oxford’da (İngiltere) uzmanlık alanlarında ikamet etmiştir. Dr. Enes Kariç şu anda Saraybosna’daki İslami İlimler Fakültesi’nde profesör olarak çalışmaktadır. Özellikle kendi alanıyla, Kur’an tefsirinin tarihiyle ve Kur’an’ın tefsir metodolojisiyle ilgilenmektedir.

⁹⁴ Seyyid Hüseyin Nasr, “Stvaranje Svjeta i Njegova Povjest u Učenju Ebu Rejhana Muhammed b. Ahmeda el-Brunija”, *Islamaska Misao*, çev. Enes Kariç, SIZBIHHS Yayınları, Saraybosna, 1986, S. 90/91, s. 9.

Yazar, Bîrûnî'nin Kur'an ayetleriyle dünyanın yaratılışı hakkındaki bilgilerini teyit ettikten sonra Kur'an'ı bir bilgi kaynağı olarak kabul ettiğinden bahseder ve *Yaratılış Kitabı*'nda yaratılışların sembolik doğasını açıkça anlattığını söyler. Ancak tüm ifadelerine göre, Şiiiler ve sûfiler arasında yaygın olan ayetlerin sembolik yorumunu takip edecek kadar ileri gitmediğini söylemiştir. Dünyanın kökeninin tarihiyle ilgili ayetlerden elde edilen bilgilerden memnun kalmıştır. Daha sonra, dünya tarihinin tespitinde tek bilgi ve deneyim aracı olarak önceki dönemlerin fiziksel kalıntılarına yönlendiğini görmüştür.

Nasr, Bîrûnî'nin Hindu kozmolojik öğretilerine aşina olması nedeniyle, zamanın nitel doğasını diğer Müslüman yazarlardan daha ayrıntılı olarak tartıştığını görmüştür. Örneğin, Greko-Romen yazarların en sevdiği tartışma konusu olan hermafrodit⁹⁵. Bir dönemde var olmayan ve tarihsel olarak kaydedilenlerin başka bir çağda var olabileceği inancına dayanmaktadır. Bu tüm olayların o döngünün her noktasında yürürlükte olan evrensel yasalara göre gerçekleştiği dönemin kozmik ortamının bir parçası olarak büyük önem taşıyabilmiştir.

Yazar, Bîrûnî'nin neredeyse diğer Orta Çağ yazarları gibi, zamanın ve onun ortaya çıkışının Zodyak işaretleri aracılığıyla Güneş'in hareketi ile ilişkili olduğuna inandığını söylemiştir. Düzeni kaosun ötesine taşıyan ve zamanın ölçüldüğü tüm dönemleri var edenin Güneş'in hareketi olduğunu görmüştür. Göklerin hareketinin yarattığı zaman periyotları, sadece kendi özellikleri ve periyodik değişimleri olan gündüz, gece, aylar ve yıllardan değil, aynı zamanda tarihsel ve jeolojik değişiklikleri yöneten büyük döngülerden de oluştuğunu düşünmüştür. *El-Âsârü'l-bâkiye an'il-kurûni'l-hâliye* eseri, bu dönemlerin birçoğu ve bunların çeşitli insanlar arasındaki hesaplamaları üzerine derinlemesine bir çalışmadır.

⁹⁵ Kelime olarak hermafrodit, Yunan mitolojisindeki Hermes ile Afrodit'in adlarından gelmektedir. Bu adlandırma aynı vücutta hem erkek hem dişi bireyin birleşmesiyle ilgili bir mite dayanmaktadır. Hermafroditizm doğuştan meydana gelen bir durumdur.

Bîrûnî, birçok farklı grup arasındaki zamanın döngüsel anlayışına bakmanın öneminin farkında olmuştur.⁹⁶

Bîrûnî'ye göre, zamanın bir başlangıcı ve aynı zamanda Allah tarafından belirlenen bir sonu vardır.⁹⁷ Böylece güneş ve ay tutulmalarının zamanın sonu ile bağlantılı olduğunu Kur'an-ı Kerim'in ayetleri ile delillendirmiştir: “Gözler kamaştığı, ay karanlığa gömüldüğü, güneş ve ay bir araya getirildiği zaman, o gün insan “kaçış nereye” diyecektir. Hayır, sığınacak yer yoktur.” (Kur'an-ı Kerim, 75:7-11)

Makalede son olarak, Bîrûnî'nin aynı zamanda Eski ve Orta Çağ inancını da paylaştığından bahsedilmiştir. Bîrûnî, bir nedenden ötürü tarihin önceki dönemlerinin halklarının insanların göksel kaynağa daha yakın olduğunu ve daha eksiksiz ve daha dolu bir yaşam sürdüklerini söylemiştir. Hatta geçmişteki insanların kendi zamanındaki insanlardan daha fazla bilgiye sahip olduğunu tahmin etmiştir.

II.5.4. Materyalizm

Varlığın ana niteliğinin madde olduğunu, madde ve maddenin değişimleri dışında hiçbir şeyin var olmadığını öne süren varlık görüşü, materyalizm olarak bilinmektedir.⁹⁸ Madde – ruh ayrımı yapmayan, birbirinden bağımsız varlık – düşünce (doğa-bilinç) düalizmine karşı çıkan materyalizm maddeyi tek gerçek kabul etmiş ve her şeyi ona indirgemıştır.⁹⁹

Bu bölümde *Zani i Naltë* dergide yer alan “Materyalizma” isimli makale değerlendirilecektir.

I. Qereshniku, “Materijalizma” (Materyalizm), *Zani i Naltë*, Sene 3, S. 5, Tiran, 1935, ss. 141-144; S. 6, ss. 190-192; S. 8, 243-254, S. 9/10, ss.297-300; S. 11, ss. 344-347.

⁹⁶ Seyyid Hüseyin Nasr, “Stvaranje Svjeta i Njegova Povjest u Učenju Ebu Rejhana Muhammed b. Ahmeda el-Brunija”, *Islamaska Misao*, çev. Enes Kariç, SIZBIHHS Yayınları, Saraybosna, 1986, S. 90/91, s. 10.

⁹⁷ Seyyid Hüseyin Nasr, *agm.*, s. 11.

⁹⁸ Ahmet Cevizci, *Felsefeye Giriş*, Nobel Yayınları, Ankara 2014, s. 114.

⁹⁹ Aydın Topaloğlu, Materyalizm, *DİA*, C. 28, TDV Yayınları, İstanbul, 2003, s. 137.

II.5.4.1. “Materijalizma” (Materyalizm)

Felsefe ile ilgilenen I. Qereshniku’un materyalizm konusunu ele almış olduğu yazılarından biri “Materijalizma” isimli makale *Zani i Naltë* dergisinin üçüncü senesinde yayımlanmış olan on yedi sayfalık bir makaledir. Qereshniku, “Materijalizma” makalesini dört kısma bölerek aynı yıl içinde *Zani i Naltë* dergisinde yayımlanmıştır. Yazar, makalesinde materyalistlerin metafizik ile ilgili düşüncelerini vermiştir, daha sonra verilen düşünceleri rasyonel örneklerle eleştirmiştir.

Yazar, James Freeman’ın “Materialism and Atheism Refuted” (Materyalizm ve Ateizm Yalanlandı) kitabı’nın tezi “İnsan ruh ve bedenden oluşan bir varlıktır” isimli makalesiyle başlamaktadır. Antik Yunan filozofları Sokrates’in ve Platon’un düşüncesine göre, insan bir ruh ve bedenden meydana gelen bileşik bir varlıktır. Aristoteles ise, insanlarda rasyonel aklın (ruhî-aklî), hayvanlarda hayvani ruhun (ruhi-hayavanî) ve bitkilerde nebati ruhun (ruhi-nebatî) var olduğunu düşünmüştür.¹⁰⁰ Bu durumda da kutsal kitaplarda insanın ruh ve bedenden oluşan bir varlık olduğunu yazmaktadır. İnsanın oluşması ile alakalı kadim bilgi ve kutsal kitapların açıklamalarına rağmen, tarihin her dönemindeki düşünürlerden az bir kısmı; insanın sadece bedenden oluşan bir varlık olduğunu iddia etmişlerdir.

Yazar, materyalistlerin insanın sadece maddî cevherden (beden) oluşan bir varlık olduğunu iddia ettiğini söylemiştir. Çünkü ruhun var olması hipotezdir yani zannedilen fenomen olarak görmüşlerdir ve düşünmeyi maddenin bir ürünü olarak algılamışlardır. Vücut gıdadan kan oluşturabiliyorsa, oluşan kan vücudun içinde dolaşabiliyorsa vücudun fikir ve his üretilebilme imkânı da vardır. Buna göre insanda maddî cevherden başka bir cevher aranmasına gerek olmadığı düşüncesindedirler. Yazar, materyalistlerin iddialarının tutarsız olduğunu belirtmiştir. Çünkü bedenin var olduğunu iddia edilmesinden daha çok ruhun var olduğunun iddia edilmesi gerektiğini görmüştür.¹⁰¹

¹⁰⁰ I. Qereshniku, “Materijalizma”, *Zani i Naltë*, S. 5, OKMSH Yayınları, Tiran, 1935, s. 141.

¹⁰¹ I. Qereshniku, *agm.*, s. 142.

Yazar, materyalistlerin düşüncelerini sergilemiş daha sonra onların düşüncelerini eleştirmiştir. Vücut iyi ve sağlıklı olduğu sürece düşünceler ve hisler güçlü ve düzgündür. Ancak vücut güçsüz hasta olduğu zaman düşünceler de zayıf kalır. Vücut yaşlandığında hafıza zayıflar, fakat yargılar güçlenir ve hissler uyuşurlar. Ölüm gerçekleştiği zaman insanda tepki oluşmaz. Buradan materyalistlerin ruhun varlığını reddettiği anlaşılmaktadır. Yazar, bu düşüncenin eleştirisini şu şekilde yapmıştır. Ona göre ruh bir enstrümanın yanında duran bir müzisyendir. Enstrümanı çalıştıran, enstrümandan hoş ve güzel sesler çıkartır. Enstrümanın tuşları eskimeye başladığında önceki gibi hoş bir melodi çıkmamaya başlamaktadır. Enstrüman daha çok eskidiğinde, artık melodi temiz ve hoş çıkmaz ve müzisyenin gücünün zayıfladığı zannedilir. En son enstrüman bozulduğunda ondan ses çıkmaz. Yazar vermiş olduğu örneğin sonunda dikkat edilirse eğer, “müzisyen mi öldü yoksa alet mi işlevsiz hale geldi?” sorusunu sormaktadır.¹⁰² Hâlbuki müzisyene yeni bir müzik aleti verilirse yine hoş ve güzel bir melodi çıkmaya devam edeceği anlaşılmaktadır. Bu örnekle insanın ruhunun var olduğunu dile getirmeye çalışmıştır.

Makalenin devamında daha derin şekilde metafizik ile ilgili açıklama getirilmeye çalışılmıştır. Maddenin varlığını sert, yumuşak, yuvarlak, tatlı, ekşi, renkli veya renksiz gibi niteliklerden anladığımız gibi metafiziğin varlığını da düşünce, korku, seçmek veya reddetmekten anlarız. Yazar, elmanın renginin ve tadının akılla anlaşılabilirliğini söylemektedir. Çünkü duyu madde değildir. Elmanın nasıl bir şey olduğu hakkında duyular yardımıyla akla bilgi verilir ve bu şekilde düşünce oluşur. Buna göre ruh maddî olmayan, insana his veren, duyular aracılığıyla insan üzerinden eylem yaptıran güçtür.¹⁰³

Yazarın vermiş olduğu açıklamalardan, ruhî güçlerin bedene ait organlarla iş gördüğünü dile getirmeye çalışmıştır. Bedenle ilgili bilgiler, fenomenler veya olgular olduğunu tasavvur etmiştir. Olguların niteliklerinin duyular tarafından hissedilebildiğini

¹⁰² *agm.*, ss. 142-145.

¹⁰³ I. Qereshniku, “Materijalizma”, *Zani ë Naltë*, S. 6, OKMSH Yayınları, Tiran, 1935, s. 191.

görmüştür. İnsanın, iki cevherden, ruh ve bedenden oluşan bir varlık olduğunu açıkladıktan sonra makalenin devamında ruh ve beden üzerinde oluşan etkileri kısaca açıklamıştır.

Dışarıdan aldığımız her veri akılda işlenmektedir. Alınan kötü veya iyi haber insanı etkilemektedir. Mesela sağlıklı birine bir mektup gelir, mektubu açıp okumaya başlar. Mektubun bilgileri insanı etkiler, birden bayılıp yere düşer. Bu durumda insan okumuş olduğu bilgiler akla gitmiş ve aklın emri ile beden etkilenmiştir. Aslında beden başka bir fizikî güçten etkilenmediğine göre akıldan gelen emirden etkilenmiştir.¹⁰⁴ Buna göre insanın zihnine gelen bilgiler, akıl üzerinden insanı oluşturan iki cevherde (ruh ve beden) etki yaratabilme potansiyeline sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Ancak insanın metafizik oluşumunu göz önünde bulundurmayan bazı materyalistler insanın ölümden sonra başka bir hayatının olmadığını ısrarla iddia etmişlerdir. Çünkü insanın öldükten sonra bedeninin toprak, su veya havaya dönüştüğünü söylemektedirler. Bu mesele ile ilgili farklı görüş ve tartışmaları, antik filozoflar arasında görmek mümkündür. Nitekim Sokrates'e ölüm cezası verildiği andan itibaren, hayatının son saatlerini kendine adamayarak ruh ile ilgili tartışmalarına devam etmiştir. Sokrates zehri içmeden önce, yanındakilerden biri nasıl defnedilmek istediğini sorunca, Sokrates: “Ölü olduğumu düşünüyorsanız eğer, beni istediğiniz gibi defnedin” cevabını vermiştir.¹⁰⁵ Yazar, insanın iki cevherden oluşan bir varlık olduğunu reddedenlerin ahireti reddettiğini, hatta Allah'ı da reddetmiş olduğunu görmüştür.

Makalenin sonunda bilimsel materyalizm'in Almanya'da çıktığı belirtilmiştir. Aslında Johann Gottlieb Fichte, Schelling ve Hegel'in aşırı idealizmine bir tepki olarak materyalist düşünce çıkmıştır. Materyalist okulun ilk temsilcisi Ludwing Buchner olmuştur. Buchner'in meşhur kitabının *Krauft und Stoff* (Mâdde ve Kuvvet) temel prensibi “Madde olmadan güç yoktur, güç olmadan madde yoktur” olmuştur.¹⁰⁶ Hâlbuki güç maddenin niteliğidir,

¹⁰⁴ I. Qereshniku, “Materijalizma”, *Zani i Naltë*, S. 8, OKMSH Yayınları, Tiran, 1935, s. 243.

¹⁰⁵ I. Qereshniku, “Materijalizma”, *Zani i Naltë*, S. 9/10, OKMSH Yayınları, Tiran, 1935, s. 298.

¹⁰⁶ I. Qereshniku, “Materijalizma”, *Zani i Naltë*, S. 11, OKMSH Yayınları, Tiran, 1935, s. 346.

bunun teorisi ise maddeden başka cevher olmadığı anlamına gelmektedir. Buna göre otomatik olarak insanın düşüncesinin ve iradesinin maddenin ürünü olduğu çıkmaktadır.

II.5.5. Biyografi

Dört dergide İslam filozoflarının biyografisi üzerine çok sayıda makale yayımlanmıştır. *Kultura Islame* dergisinde biyografi alanında en çok makalesi yayımlanan yazarların başında Vexhi Demiraj gelmektedir. *Zani i Naltë* dergisinde en çok editörlük adında makaleler yayımlanmıştır. *Përprjekja Shqiptare* dergisinde en çok Branko Mexhani tarafından makaleler yayımlanmıştır, *Islamska Misao* dergisinde en çok Seyid Hüseyin Nasr, Ahmed Fuâd, El-Ehvânî vb. gibi yabancı isimler tarafından makaleler yazılmıştır. Dergilerde İslam filozoflarının biyografisi başlığı altında analiz edilen makaleler aşağıda verilmiştir.

- Vexhi, Demiraj, “Herojt të Filozofisë Islame, İbni Sina ose Avicena” (İslam Felsefesi’nin Kahramanları, İbn Sînâ veya Avicenna), *Kultura Islame*, Tiran, OKMSH, 1943, S. 4, ss. 107-110; S. 5/6, 1944, ss. 132-134.
- Shp, “İbni Halduni- Filozof i Historisë” (İbn Haldûn- Tarih Filozofu) *Kultura Islame*, Tiran, OKMSH, 1942-43, S. 3-7, ss. 61-63.
- Samiya, Al-Haşşab, “Islamska Sociologija- Empiristicko-Pozitivisticki Pravac” (İslam Sosyolojisi, Emiristik-Pozitivist Yönü), *Islamska Misao*, çev. Džilo, Hasan, Saraybosna, SIZBIHHS, 1982, S. 45, ss. 44-45.
- Vexhi, Demiraj, “Heroj të Filozofisë Islame” (İslam Felsefesi’nin Kahramanı), *Kultura Islame*, Tiran, OKMSH, 1943, S. 8, ss. 106-107.
- Vexhi, Demiraj, “Heroj të Filozofisë Islame Farabiu” (İslam Felsefesi’nin Kahramanı Fârâbî), *Kultura Islame*, Tiran, OKMSH, 1943, S. 1, ss. 11-13.
- Vexhi, Demiraj, “Heroj të Filozofisë Islame Farabiu” (İslam Felsefesi’nin Kahramanı Fârâbî), *Kultura Islame*, Tiran, OKMSH, 1943, S. 9-10, ss. 138-142.
- Vexhi, Demiraj, “Heroj të Filozofisë Islame Farabiu” (İslam Felsefesi’nin Kahramanı Fârâbî), *Kultura Islame*, Tiran, OKMSH, 1943, S. 12, ss. 213-215.

- Vexhi, Demiraj, “Heroj të Filozofisë Islame Gazaliu” (İslam Felsefesinin Kahramanı Gâzzâlî), *Kultura Islame*, Tiran, OKMSH, 1944, S. 7-8, ss. 183-185.
- Vexhi, Demiraj, “Heroj të Filozofisë Islame Gazaliu” (İslam Felsefesinin Kahramanı Gâzzâlî), *Kultura Islame*, Tiran, OKMSH, 1944, S. 9, ss. 251-253.
- Ahmed Fuâd, el-Ehvânî, “Islamska Filozofija- Filozofija Na Zapadu” (İslam Felsefesi, Batı’da İslam Felsefesi), *Islamska Misao*, çev. Hasan Džilo, Saraybosna, SIZBIHHS, 1983, S. 52, ss. 8-12.
- Müellif Belirtilmemiş, “Shkenctarët e Mëdhej Myslimanë” (Büyük Müslüman Bilim Adamları), *Zani i Naltë*, Tiran, OKMSH, 1932, S. 12, ss. 366-374.
- Branko, Merxhani, Kush është Descartes’i? (Descartes Kimdir?), *Përpyekja Shqiptare*, Tiran, 1937, S. 9/10, ss. 141-50.
- Seyyid Hüseyin Nasr, “Život, Djela i Značaj El-Brunija” (El-Bîrûni’nin Hayatı, Eserleri ve Önemi), *Islamska Misao*, çev. Enes Kariç, Saraybosna, SIZBIHHS, 1986, S. 88/89, ss. 20-23.

II.5.5.1. “Heroj të Filozofisë Islame” (İslam Felsefesi’nin Kahramanı)

Demiraj’ın, “Heroj të Filozofisë Islame” makalesi *Kultura Islame* dergisinde 1943 yılında neşredilmiştir. Makalede ilk olarak Kindî’nin hayatı kısaca tanıtılmıştır. Devamında Kindî’nin ilim anlayışı ve yazmış olduğu eserler ile alakalı bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Kindî’nin tam adı Ebû Yûsuf Ya’kub ibn İshâk el-Kindî’dir (796-866). Soyu Arabistan’ın en meşhur Kind kabilesinden gelmektedir. Yazar, Kindî’nin babası Kûfe’de valilik yapmış olduğu zaman Kindî, Abbâsî halifelerinden Mehdî, Hâdî ve Râşid’in yanında eğitim aldığı söylemiştir. Basra’da ilk eğitimini aldıktan sonra; tıp, felsefe, matematik, geometri, astronomi vb. ilimlerle yüksek eğitimine devam etmek için Bağdat’a gittiğini söylemiştir. Orada Yunan, Fars ve Hint kültürü üzerine geniş bilgi oluşturmayı başarmıştır. Bu bilgiyi oluşturmasında öğrenmiş olduğu Yunan dili ve Süryani dilinin yardımı olmuştur. Kindî’nin geniş bilgisi olduğu için Halife Me’mûn tarafından Aristoteles’in eserlerini

çevirmesi için görevlendirilmiştir. Yazar, bundan dolayı Aristoteles'in felsefesi ile ilgilenen ilk müslüman filozofun Kindî olduğunu söylemiştir.¹⁰⁷

Yazar, Kindî'nin yazmış olduğu eserlerin, döneme ışık veren eserler olduğunu söylemiştir. Eser sayısının çok olduğunu, fakat günümüzde bu eserlerden birkaçının kaldığını belirtmiştir. İbnü'n- Nedîm *Fihrist*'inde Kindî'nin 231 farklı eseri olduğunu söylemiştir. Şemseddin Sâmî *Kâmus*'unda Kindî'nin 283 farklı eseri olduğundan bahsetmiştir.¹⁰⁸ Yazar, eserlerin genel sayısını vermeye çalışmıştır. Nitekim *İslamska Misao* dergisi 49. sayısında (1983) "İslamska Filozofija" isimli makalesinde yazar, Kindî'nin eserlerini bize şu şekilde tasnif etmiştir:

Kindî 281 eser yazmıştır. Onlarıdan; 22'si felsefe eseri, 10'u mantık eseri, 12'si matematik eseri, 10'u geometri eseri, 8'i müzik eseri, 20'si astronomi eseri, 20'si trigonometri eseri, 15'i yıldız bilim eseri, 20'si doğa bilimleri eseri, 16'sı diyalektik eseri, 5'i psikoloji eseri, 11'i siyaset eseri, 12'si aritmetik eseri, kalanlar İslam felsefesi, uluslar ve milliyetler hakkında yazılan eserlerdir."¹⁰⁹

Demiraj, Kindî'nin felsefî birikiminden sadece Müslüman filozofların değil, Batılı filozofların da faydalandığını söylemiştir. G. Cherdano, Kindî gibi bir dehaya sahip bir bilginin 16. yy.a kadar bir daha gelmediğini söylemiştir. Diğer taraftan Roger Bacon Kindî'nin, İbn Hâyssem'in ve Antik Yunan filozofu Ptolemaios'un bilgilerine vakıf olduğundan dolayı ilk sırada yer alan âlimlerden olduğunu söylemiştir.

II.5.5.2. "Heroj të Filozofisë Islame Farabiu" (İslam Felsefesi'nin Kahramanı Fârâbî)

Demiraj, Arnavutça yazmış olduğu "Heroj të Filozofisë Islame Farabiu" isimli makalesi on bir sayfalık bir makaledir. Öncelikle makalede Fârâbî'nin nerede doğduğu ile

¹⁰⁷ Vexhi, Demiraj, "Heroj të Filozofisë Islame", *Kultura Islame*, S. 8, OKMSH Yayınları, Tirana, 1943, s. 106.

¹⁰⁸ Vexhi, Demiraj *agm.*, s. 107.

¹⁰⁹ El-Envani, Ahmed Fuad, "İslamska Filozofija", *İslamska Misao*, çev. Smajlic, Nişro Oslobođenje Yayınları, Saraybosna, 1983, S. 49, ss. 34-38.

ilgili bilgi verilmiştir. Devamında filozofun eserleri ve varlık felsefesi üzerine söyledikleriyle ilgili açıklamalar yapmıştır.

Tam ismi Ebû Nasr Muhammed ibn Muhammed ibn Tarhân ibn Uzluğ el-Fârâbî'dir. Vesic köyünün Fârab kasabasında doğmuştur. Bu kasabaya nisbetle Fârâbî olarak bilinmektedir. Doğum tarihi hakkında kesin bilgiler yoktur, fakat seksen yaşına kadar yaşadığı söylenmektedir. Tahminen 870 yılında doğmuş olabileceği kabul edilmektedir. Aralık ayı 950 yılında Şam şehri civarında vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir. Fârâbî doğduğu yeri bırakıp Bağdat'a ilim aramak için gitmiştir. Bağdat'a gitmeden önce Arapça, Farsça ve Türkçe dillerini bilmektedir. Daha sonra Yunanca ve Süryanice dillerini öğrenmiştir. Fârâbî Bağdat'tan ayrılır ayrılmaz Halep'e gitmiştir. Halep'e gittiğinde, dönemin halifesi olan Seyfûddeve El-Hamdânî'nin¹¹⁰ sarayında bir süre kalmıştır. Halifenin himayesinde kalmış olduğu süre boyunca, sadece günlük geçimini sağlayacak kadar düşük bir maaş almıştır. Daha sonra sultanın sarayından ayrılıp Şam'a gitmiştir.¹¹¹

Yazar, h. 3. asrın ikinci yarısından itibaren yaşamış olan müslüman filozofları iki gruba ayırmıştır. Birinci grupta isimlerini zikrettiği ilahiyatla ve felsefe ile ilgilenen filozofların merkezinin Merv şehri olduğunu belirlemiştir. Bu grup, başta Pisagor doktrini ve öğretilerini benimsemiştir. Daha sonra Aristo doktrinine neo-platonist ilkeleri atfederek bu görüşü takip etmeye devam etmişlerdir. Bu grubun filozoflarından biri Fârâbî olmuştur. Demiraj, bu anlamda Fârâbî'nin takip ettiği felsefi düşünceyi göstermeye çalışmıştır. İkinci grubu oluşturan doğa bilimleri ile ilgilenen veya diğer bir deyişle tabiat filozoflarının; merkeziyse Harran ve Basra olmuştur. İkinci grubun başkanı ise Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî'dir.¹¹²

¹¹⁰ Seyfûddeve El-Hamdânî (ö. 967), Hamdânîler'in Halep kolunun kurucusu ve ilk emiridir. Seyfûddeve'nin hükümdarlığı 944 yılından 967 yılında kadar sürmüştür. Bkz: Abdülkerim Özeydin, "Seyfûddeve El-Hamdânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 37, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 35-36.

¹¹¹ Vexhi Demiraj, "Heroj të Filozofisë Islame Farabiu", *Kultura Islame*, S. 9/10, OKMSH Yayınları, Tiran, 1943, ss. 138-139.

¹¹² Vexhi Demiraj, *agm.*, ss. 139-140.

Fârâbî felsefeye büyük ilgi duyduğu için, bulmuş olduğu bütün Yunan felsefesi ile ilgili evrakları okumuştur. Nitekim felsefe dünyasındaki yeteneği yüksek mertebede olduğu için İslam dünyasında ona “el-Mu’allimu’s-Sanî (İkinci Muallim) lakabı verilmiştir (Birinci Aristoteles’dir). Buna göre Demiraj, Fârâbî’nin bir adamla yapmış olduğu bir diyalogdan bahsetmiştir. Diyaloga göre Bir adam Fârâbî’ye sormuş: “Sen mi, yoksa Aristoteles mi daha bilgilidir?”, buna Fârâbî cevap vermiş: “Aristo ile aynı dönemde yaşamış olsaydım onun en iyi öğrencisi olurum”, sonra buna eklemiştir: “Aristoteles’in fiziğini kırk kez okudum fakat daha çok okuma ihtiyacım vardır”.¹¹³ Aslında yazarın makalesinde yer vermiş olduğu diyalogda Fârâbî, Aristoteles’in en iyi takipçisinin kendisi olduğunu söylemek istemiştir.

Nitekim Fârâbî felsefe hariç mantık, metafizik, siyaset alanında eserler vermiş bunların yanı sıra Aristoteles’in eserlerine de şerhler yazmıştır. Demiraj, Fârâbî’yi materyalist bir düşünür olarak görmemektedir, tam aksine idealist olduğunu düşünmektedir. Çünkü Fârâbî’nin yazmış olduğu eserlerinden hümanist olduğunu anlayacağımızı söylemektedir. Yazar, Fârâbî’nin eserlerinin sayısı ile ilgili; İbnü’l-Kiftî ve İbn Ebû Usaybia eserlerinde, Fârâbî’nin 102 kadar eser olduğunu kaydettiğini söylemektedir. Fakat Şemseddin Sâmî, Fârâbî’nin 108 eserinin isimlerini sayarak yazmıştır. Eserlerden birçoğu kaybolmuş, az bir kısmı ise Avrupa kütüphanelerinde bulunmaktadır.¹¹⁴

Yazar, Fârâbî’nin varlık meselesi ile ilgili düşüncelerine kısaca değinmiştir. Fârâbî’ye göre bir şey (varlık), ya mümkündür ya da vâciptir, üçüncü bir şey düşünülemez. Mümkün statüsünde olan bir varlığın, var olabilmesi için kendinden önce mevcut olan bir illete ihtiyacı vardır. Bu illetler silsilesinin bir noktada durması zorunludur. Bu nokta ise Vâcibü’l vüçûd (zorunlu varlık) olan mevcuttur ki, bu da Allah’tır.¹¹⁵ Yazar, Allah’ın varlığını bu yolla ispatlayan Fârâbî’den önce başka birinin olmadığı düşüncesindedir, bundan dolayı bu isbat-ı vâcib metodunun ona ait olduğunu söylemektedir.

¹¹³ *agm.*, s. 140.

¹¹⁴ *agm.*, s. 141.

¹¹⁵ Vexhi Demiraj, *agm.*, s. 142. Aynı bilgi için Bkz: Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, TDV Yayınları., Ankara, 1995, ss. 247.

Yazar, devamında Fârâbî'nin sudûr teorisi ile ilgili bir açıklamada bulunmuştur. Yazar, Fârâbî'nin evrenin ortaya çıkması ile ilgili Yunan felsefesine dayandığını, daha doğrusu Plotin'in sudûr teorisini benimsediğini söylemektedir. Ancak bu teori hiyerarşik bir yapı şeklinde, ilk kez Fârâbî tarafından sistemleştirilmiştir. Fârâbî yapmış olduğu sudûr hiyerarşisinde en üstte Allah olduğunu söylemiştir. Sudûr nazariyesinde saymış olduğu bütün akılların Allah tarafından yaratıldığını ifade etmiştir.¹¹⁶

Yazar, Fârâbî'nin yapmış olduğu sudûr teorisinin çelişkili olduğunu söylemektedir. Bir taraftan Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğunu söylemiş, diğer taraftan hiyerarşik sisteminde saymış olduğu kozmik akılların ezeli olduğunu belirtmiştir fakat onlar Allah tarafından yaratılanlardır. Yazar, Fârâbî'nin yapmış olduğu açıklamanın yanlış olduğunu ifade etmektedir. Çünkü buna göre hareket edilirse Allah'ın yaratma iradesi ve özgürlüğü kısıtlanır ve belirli bir şekle göre hareket etmesini zorunlu kılar ki Allah'ın mükemmelliği ile bu durum çelişmektedir.¹¹⁷

Demiraj, Fârâbî'nin sudûr teorisinin diğer filozoflar tarafından eleştirildiğini söylemiştir. Gazzâlî iki eserde bu konu ile ilgili açıklamalar yapmıştır ve Farâbî'nin sudûr felsefesine eleştiride bulunmuştur. Müslüman filozoflar Antik Yunan felsefî doktrinleri ve İslam düşüncesi arasında bir bağ kurmak istemişlerdir. Bu şekilde İslâm öğretileri ve Yunan felsefesi arasında bir harmoni kurmak istemiş, bunu din ve felsefe arasındaki anlaşmazlıkların uzlaşması için yapmışlardır. Ancak Fârâbî dinin harmonizmini ve Allah'ın Dünya'nın yaratıcısı olduğu inancını, Aristoteles'in üç kuralına göre temellendirmiştir: 1. Her halükârda mükemmelden mükemmel çıkar; 2. Her açıdan tek bir şeyden sadece bir şey çıkabilir; 3. Yokluk varlık üretmez. Diğer dinlerde olduğu gibi İslam'da da Allah'ın herşeyin yaratıcısı olduğu açıklanmıştır. Ancak yukarıda verilen ikinci kurala göre, tek bir güçten çokça şeyin çıkmasının mümkün olmadığını belirtmektedir. Çünkü Yunan felsefesine göre, şeylerin çoğalması için tekilik gerekmektedir. Sonuç itibariyle bu felsefeye

¹¹⁶ Vexhi Demiraj, "Herroj të Filozofisë Islame Farabiu", *Kultura Islame*, S. 12, OKMSH Yayınları, Tiran, 1943, s. 213.

¹¹⁷ Vexhi Demiraj, *agm.*, s. 214.

göre dünyanın, Allah tarafından yaratılmadığı anlamına gelmektedir ki bu dinin doktrinleri ile çelişmektedir.¹¹⁸ Fârâbî klasik felsefesinin içeriğine yönelik tam itaatlı olduğu için ikilemde kalmıştır. Bundan dolayı din-felsefe dogmaları arasında denge tutmaya çalışmıştır. Çünkü iki zıtlık: dinin gerçeği vahy ve mantıksal özverilerle felsefî iddiaları arasında kalmıştır.¹¹⁹

Fârâbî varlıkları şu şekilde sıralamıştır: 1. Uzay cisimleri; 2. Dört element: su, toprak, hava ve ateş; 3. Mineraller; 4. Bitkiler; 5. Hayvanlar; 6. İnsan. Anlaşıldığına göre İskenderiye okulunun doktrinlerinin, Platon ve Aristoteles doktrinlerinin, Fârâbî'nin felsefesinde büyük etki yarattığı görülmüştür. Neo-platonik filozoflar ve Plotin dünyanın en yüksek dereceli varlığının, akıl dünyasının en düşük derecesinden daha düşük olduğunu düşünmüşlerdir. Ancak bu düşünceler Aristoteles'in fikirleri olarak atfedilmiştir. Fârâbî, bu düşünceleri Aristoteles'in olduğunu düşündüğü için ele almıştır.¹²⁰

Yazar, Fârâbî'nin ahlâk felsefesinin temelini, iyi davranışlar ve mutluluktan oluştuğunu söylemiştir. Bu konu ile ilgili bazı düşüncelerinde Platon'a, bazı düşüncelerinde de Aristoteles'e yakın olmuştur. Fârâbî yazmış olduğu kitabında, insana iyiyi kötüden ayırması için Allah tarafından yeterli gücün verildiğini söylemiştir. Ancak insan bu niteliğe sahip değilse, Allah tarafından sorumlu tutulmaz, ne mükâfatlandırılır ne de cezanlandırılır. Fârâbî bu düşünceyi tasdik etmek için iki insanı örnek almıştır; Biri Aristoteles'in ilkelerini iyi bilen fakat bu ilkelere göre hareket etmeyen, başka biri ise bu ilkelere göre hareket eden fakat bu ilkeleri bilmeyen. Bu iki kişiden ilkinin seçeceğim, demiştir. Çünkü Fârâbî *tanımanın ve bilmenin* iyi amelden daha değerli olduğunu görmüştür.¹²¹

Yazar, Fârâbî'nin vermiş olduğu örneğin Ehl-i Sünnet düşüncelerine karşı bir teori olduğunu söylemiştir. Çünkü Ehl-i Sünnete göre insan bütün işleri yalnız yapamaz, her zaman Allah vardır. Buna göre insanın iyiyi kötüden ve erdemleri alışkanlıklardan ayırması

¹¹⁸ *agm., ay.*

¹¹⁹ Vexhi Demiraj, *agm.*, s. 215.

¹²⁰ Vexhi Demiraj, "Heroj të Filozofisë Islame Farabiu", *Kultura Islame*, S. 1, OKMSH Yayınları, Tiran, 1943, s. 11.

¹²¹ Vexhi Demiraj, *Kultura Islame*, S. 1, 1943, s. 11.

için zihinsel aktivitelerin yeterli olmadığı vahyin yardımının gerekeceği anlayışı hâkimdir. Fakat şeyleri tanımamız için duyular yardımı ile aklımıza haber gelir. Ancak duyuların bize verdiği veriye, ne kadar güvenmemiz gerektiğini bilmiyoruz. Çünkü duyuların bize verdiği bilgi yanlışsa eğer, akıl tarafından yapılan yargılar da yanlış olur, sağlam ve mantıklı bir değerlendirme imkânı vermez. Yazar, Fârâbî'nin "akıl" açıklaması ile ilgili "ilahi vahyi" düşünmüş olabileceğini söylemiştir. Çünkü Fârâbî hayatının son döneminde Pisagor ve Plotin felsefesini takip eden bir mistik düşünür olarak kalmıştır. Yazar, Fârâbî'nin "mutluluk" ile ilgili düşüncelerinin Sokrates'in teorisine dayanmadığını söylemiştir. Buna göre iyiyi, tam iyilik ve kusurlu iyilik olarak ikiye ayırmıştır.¹²² Yazar, makaleyi Fârâbî'nin psikoloji ile ilgili açıklamalarıyla noktalamıştır.

II.5.5.3. "Herojt të Filozofisë Islame, İbni Sina ose Avicena" (İslam Felsefesi'nin Kahramanları, İbn Sînâ veya Avicena)

Vexhi Demraj'nın kaleme almış olduğu makale iki sayıda, birinci ve ikinci kısım olarak aynı sene içinde yayımlanmıştır. Makalenin birinci kısmında İbn Sînâ'nın hayatı ve onun ilme karşı tutkusu anlatılmıştır. İkinci kısmında ise İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ* eseri ile ilgili bilgi verilmiştir.

Demiraj, İbn Sînâ'nın tam adının Ebû Alî el-Hüseyn ibn Abdullah ibn Hasan ibn Alî ibn Sînâ olduğunu söylemektedir. İbn Sînâ Ağustos ayı 370 h./980 m. yılında doğmuştur 57 yaşında Temmuz ayı h. 428 yılında vefat etmiştir. Babası Abdullah, Farisî kökenlidir, Belh köyünden gelmektedir. Sâmânî hanedanlığının Nûh İbn Mansûr zamanında Buhara şehrinde vali olarak görevlendirilmiştir. Daha sonra İbn Sînâ'nın babası Afşana kentinden bir kadınla evlenmiş ve bu evlilikten İbn Sînâ doğmuştur. İlk eğitimini Buhara'da babasının yanında almıştır. İbn Sînâ'nın babasının İsmâîli mezhebinden olduğu bilinmektedir. Babası ile ruh ve akıl ile ilgili tartışmalar yaptıktan sonra İsmâîli düşünceden uzaklaşmıştır.¹²³

¹²² Vexh Demiraj, *agm.*, 12.

¹²³ Vexhi Demiraj, "Herojt të Filozofisë Islame, İbni Sina ose Avicena", *Kultura Islame*, S.4, 1943, s. 107.

Yazar, makalesinde İbn Sînâ'nın hayatı ile ilgili kısa bilgi verdikten sonra, ilim dünyasından bahsetmiştir. İbn Sînâ, zeki ve dine yakın olduğundan dolayı on yaşına varmadan Kur'anı ezberlemiştir. Bunun yanı sıra dinî bilgiler, Arapça grameri ve sentaksı (sözdizimi) ile alakalı bilgileri edinmiştir. Demiraj, İbn Sînâ'nın Buhara'ya gelen Abdullâh en-Nâtîlî isminde bir filozoftan mantık dersleri aldığını söylemektedir. Daha sonra, İbn Sînâ hocasından uzaklaşarak matematik, fizik, ve metafizik ile ilgilenmeye devam ettiğini söylemiştir. İbn Sînâ Buhara'dan Cürcâna'a göç ettiğinde Ebu Muhammed eş-Şîrâzî adında önemli bir şahısla tanışmıştır. Bu tanışmadan sonra eş-Şîrâzî'nin, İbn Sînâ'ya büyük önem verdiği görülmüştür. Çünkü büyük filozofun çalışmalarını geliştirmesi için Eş-Şîrâzî tarafından ona bir ev verilmiştir. İbn Sînâ, *El-Kānûn Fi't-tıbb* (Tıp kanunu) adlı meşhur eserinin yazımı ve öğrencilerine ders vermesi eş-Şîrâzî tarafından verilen evde gerçekleşmiştir. Aslında tıp ve felsefe dersleri hariç, müziğe de büyük bir tutkusu varmış. Akşamları öğrencilerle derslerini bitirdikten sonra arkadaşlarını çağırır ve birlikte müzik aletleri çalarlarmış.¹²⁴

Demiraj, makalenin ikinci bölümünde, İbn Sînâ'nın felsefesi ve *eş-Şifâ* eserindeki bilimlere yapmış olduğu tasnif üzerine açıklama yapmıştır. İbn Sînâ diğer Müslüman filozoflar gibi Aristoteles felsefesinin takipçisi olmuştur. Fakat Aristoteles'in felsefesini daha iyi anlamak için Fârâbî'nin eserlerine yönelmiştir. İbn Sînâ'nın felsefe ve tıp üzerine yazdığı eserlerine ilgi duyan Avrupalılar onun *eş-Şifâ* ve *en-Necât* adlı eserine büyük önem vermişlerdir. Yazar, *eş-Şifâ* adlı 18 ciltlik ansiklopedik eserin Oxford Üniversitesi'nde bulunduğunu bize bildirmektedir. *En-Necât* eseri ise İtalya'nın Roma şehrinde 1593 yılında basılıp mantık, fizik ve metafizik olmak üzere üç bölüme ayrıldığını söylemektedir.¹²⁵

Yazar, İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ* adlı eserinde bilimlere yapmış olduğu tasnifi şu şekilde sıralamıştır: a) Teorik bilimler veya ilk felsefe/metafizik; b) Pratik bilimler- fizik; c) Bu gruba hem metafizik hem de fizik ile ilgisi olan ilimler girer- matematik bilimleridir. Buna göre İbn Sînâ, Aristoteles'ten etkilenmiş ve onun iyi bir takipçisi olmuştur. Aristoteles'in,

¹²⁴ Vexhi Demiraj, *agm.*, ss. 107-108.

¹²⁵ Vexhi Demiraj, "Herojt të Filozofisë Islame, İbni Sina ose Avicena", *Kultura Islame*, S.5/6, 1944, s. 132.

felsefesini temel alarak yaptığı sınıflandırması üç ana gruba ayrılmaktadır: a) Teorik bilimler (matematik, fizik ve ilk felsefe/metafizik); b) Pratik bilimler; (eylemlerimizi yönetmesi gereken kuralları belirleyen etkinlikler); c) Poetik (şiiir), hitabet sanatı (retorik), diyalektik.¹²⁶

Yazar, makalenin sonunda İbn Sînâ, Aristoteles felsefesini açık ve net sunmuştur ve neo-platonik düşüncelerle genişlettiğini düşünmektedir.¹²⁷ İbn Sînâ Aristoteles'in takipçisi olarak ilâhiyatçılarla bazı noktalarda aynı düşüncede olmamıştır. Buna göre kendi felsefesini kurduğu anlamına gelmektedir.

II.5.5.4. “Heroj të Filozofisë Islame Gazaliu” (İslam Felsefesinin Kahramanı Gazzâlî)

Demiraj, “Heroj të Filozofisë Islame Gazaliu” 1943 yılında neşredilen makaleyi iki bölüme ayırmıştır. İlk bölümü 7-8. sayıda, ikinci bölümü ise 9. sayıda yayımlanmıştır. Diğer filozofları incelediği şekilde, makalenin ilk bölümünde Gazzâlî'nin (1058-1111) hayatını anlatmıştır. Sonra onun metodolojik şüphesini ve *Tehâfut'ul-Felasife*'de filozoflara yapmış olduğu eleştirilerini ve diğer eserleri ile alakalı bilgileri açıklamıştır.

Gazzâlî, Horosan bölgesinin Tûs şehrinde doğmuştur. Küçük yaşta babasız kalmıştır. Babası vefat etmeden önce Gazzâlî'yi ilk eğitimini verecek olan sufi bir hocaya emanet bırakmıştır. Bu ilk eğitiminden bir süre sonra Nişâbur'a gidip eğitimine devam etmiştir. Yazar, Gazzâlî'nin ilim sahibi biri olduğunu gören Selçuklu Devleti Sultanı Melik Şah'ın veziri olan Nizâmülmülk'ün Gazzâlî'yi medresesinin müdürü olarak atadığını söylemiştir. Yazar, Gazzâlî'nin hangi Nizâmîye Medresesi'nde görev yaptığını belirtmemiştir. Dolayısıyla Gazzâlî, Nişâbur Medresesi'nde öğrenim gördükten sonra Bağdat'ta açılan Nizâmîye Medresesi'nde 1091-1095 yılları arasında görev yapmıştır. Daha sonra Mekke'ye gidip hac görevini yapmıştır ve bir daha eski görevine geri dönmemiştir. Hac görevini yerine getirdikten sonra Şam'a, Kudüs'e, İskenderiye'ye gitmiş ve sonunda Tûs'a geri dön-

¹²⁶ Vexhi Demiraj, *agm.*, s. 133.

¹²⁷ *agm.*, s. 134.

müştür. Düşünmenin ve sufiliğin peşine düşmüş ve kitaplar yazmaya başlamıştır. Demiraj, Gazzâlî'nin kitapları yazarken ki tek amacının İslam dininin diğer dinler ve felsefelere göre ne kadar mükemmel olduğunu göstermek istemesi olduğunu söylemiştir. Bundan dolayı da âlimler tarafından Gazzâlî'ye *Hüccetü'l-İslam* unvanı verilmiştir.¹²⁸

Demiraj, Gazzâlî'nin hayatı ile ilgili bilgi verdikten sonra, onun şüpheyeye nasıl düştüğünü anlatmaya başlamıştır. Gazzâlî dinî ve felsefî ilkeleri öğrendikten sonra herşeye karşı şüphe eder. Hatta mutlak varlıktan dahi şüphe duymaya başlamıştır. Bir süre sonra bu durumundan uzaklaşır, hakikatin peşine düşer, ancak hakikatı bulmak için ilahiyata, felsefeye, tasavvufa daha derin araştırmalar yapmaya başlar. En son tasavvufun ilkelerini benimsemiştir. Yazar, Gazzâlî'nin çizmiş olduğu yolun doğru olduğunu söylemiştir. Âlimin yanlış düşünceden uzaklaşmasının yolunun elde ettiği bütün bilgilerden şüphe etmesiyle gerçekleştiği sonucuna varır.¹²⁹

Yazar, makalenin son bölümünde Gazzâlî'nin *Makâsıdu'l-Felâsife* isimli eserinin felsefe, mantık, metafizik ve fizik bilgiler içerdiğini ve bu bilgilerin Aristoteles'in doktrinleri ile yakın olduğunu düşündüğünü söylemiştir.¹³⁰ *Tehâfutu'l-Felâsife*'yi yazmasının amacı filozofların ilkelerini eleştirmektir.

Demiraj, makalenin ikinci bölümünde 9. sayıda Gazzâlî'nin *Tehâfut'ul-Felasife* adlı eserinde değindiği filozofların düşüncelerini tutarsız bulduğu düşüncesini açıklamıştır. Bu düşünceye göre filozofların dinden çok uzaklaştığını söylemektedir. Gazzâlî filozoflara yaptığı eleştirileri yirmi madde halinde sıralamıştır. Daha sonra yapmış olduğu yirmi maddeden on yedisini çıkartıp, üç mesele için eleştiri yapmıştır: 1. Filozoflar cevherin “bir önermede yüklem olmayan, kendi kendine yeten, var olmak için başka bir nesneye ihtiyacı bulunmayan” anlamına geldiğini söyleyerek, Allah'a cevher denmesinde bir sakınca görmezler; 2. Ay tutulma hadisesi astronomi ve tabiat bilimleriyle alâkalıdır. Dinî savunmak amacıyla bilimin kesin kabul edilen sonuçlarına karşı çıkan kimse, din adına

¹²⁸ Vexhi Demiraj, “Herroj të Filozofisë Islame Gazaliu” *Kultura Islame*, S. 7/8, 1944, s. 183.

¹²⁹ Vexhi Demiraj, *agm.*, s. 184.

¹³⁰ *agm.*, s. 185.

cinayet işlemiş sayılır; 3. Âlemin yaratılmışlığı, Allah'ın sıfatları ve cismani haşre dair konulardır.¹³¹

Gazzâlî'nin felsefesinden etkilenen müslümanların dışında, Avrupalı filozoflar da olmuştur. Demiraj, makalesinin son bölümünde 7. asırdan sonra Avrupalı filozofların onun düşüncelerinden etkilendiğini, onlardan birinin de David Hume (1711 ö. 1776) olduğunu söylemiştir. Aslında Hume, Immanuel Kant'tan ilham aldığını kendisi söylemiştir.¹³² Kant'la Gazzâlî arasında bazı benzerliklerin olduğu görülmektedir. İkisi de kendi üslubuyla “saf akli” benzer gerçeklerle eleştirmiştir.¹³³ Yazar son olarak Gazzâlî'nin hakikati bulmaya çalışan dindar bir filozof olduğu düşüncesine varmıştır.

II.5.5.5. İslamska Filozofija- Filozofija Na Zapadu (İslam Felsefesi- Batı Felsefesi)

Ahmed Fuâd El-Ehvânî'nin makalesi, Hasan Dzilo tarafından Boşnak diline “İslamska Filozofija- Filozofija Na Zapadu” başlığıyla *İslamska Misao* dergisinin elli ikinci sayısında neşredilmiştir. Makalede Batı'da İslam felsefesinin durumundan bahsedilmiştir. Ondan sonra İslam felsefesinin Batı'da yetişen filozofları İbn Bâcce, İbn Tufeyl ve İbn Rüşd'ün hayatı ve felsefesi ile ilgili inceleme yapılmıştır. Makalenin devamında “Najznačajnije Teme Islamske Filozofije” (İslam Felsefesinde En Önemli Konular) isimli başlık altında İslam filozoflarının araştırma metodu ve mantığı, Tanrı, Âlem ve İnsan üzerine ortaya koydukları düşüncelerle ilgili açıklamalarda bulunulmuştur. Yazarın makalesinde yazmış olduğu birinci bölümün bilgilerini açıklamaya çalışacağız.

Yazar, Batı felsefenin ortaya çıkışının, Doğu İslam felsefesinden iki yüzyıl sonra olduğunu söylemiştir. Çünkü Doğu'daki filozoflar Yunan felsefesini, Süryani diliden çevirmişler. Yapılan çalışma emir ve halifeler tarafından teşvik edilmiştir. Yazar ilk çeviri hareketlerinin Hâlid İbn Yezîd ile başladığı, Halife Mansûr zamanında devam edip ve Halife Me'mûn zamanında güçlendiğini söylemiştir. Müslümanlar Endülüs topraklarını

¹³¹ Vexhi Demiraj, “Herroj të Filozofisë Islame Gazaliu” *Kultura Islame*, S. 9, 1944, ss. 251-252.

¹³² Vexhi Demiraj, *agm.*, s. 253.

¹³³ Merdan Güneş, “Batılı Düşünürlerin Gazzâlî İlgisi ve Eserlerini Tercümesi”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, Çanakkale, S. 1, 2012, ss. 64-70.

fethettikleri ilk zamanlarda, şeriat ve dil bilimlerine önem vermişlerdir. Daha sonra bu topraklara Emevîler geldiğinde, Batılılar Doğu'ya ilim aramaya gitmişler ve oradan tıp, felsefe, astronomi vb. alanlardaki bilgileri öğrenmişlerdir. Bu şekilde Batı'da felsefe ve diğer ilimler çoğalmaya başlamıştır.¹³⁴ Yazar, makalenin giriş bölümünde bunları anlattıktan sonra, İbn Bâcce'nin hayatından ve kitaplarından bahsetmiştir.

Yazar, İbn Bâcce'nin tam isminin Ebu Bekir Muhammed İbn Yahya İbn Bâcce olduğunu söylemiştir, ancak onun İbnü's-Saiğ ismi ile bilinmiş olduğunu söylemiştir. Yazar Bâcce'nin 5. asrın sonunda doğduğunu 1138 yılında vefat ettiğini söylemiştir. İbn Bâcce, doğa bilimleri, matematik, astronomi ve müzik konularında çok bilgili olan bir filozoftur. Yazar, İbn Bâcce'nin Yunan felsefesi ile ilgilendiğini özellikle, Aristoteles'in eserlerine şerhler yazdığını söylemiştir. Bunu yaparken, sık sık yazılarında alıntı yapmıştır. İbn Rüşd'ün Aristoteles'ten etkilenmesinde İbn Bâcce'nin yapmış olduğu şerhler etkili olmuştur.¹³⁵

Makalenin devamında, İbn Bâcce'nin hayatı ile ilgili bilgi verildikten sonra, onun iki eseri zikredilerek kısaca anlatılmıştır. İbn Bâcce'nin *Tedbiru'l-Mütevehhid* eseri ahlakî ve siyasî bilgiler içermektedir. Eserde, terk edilmiş bir kalede yaşayan yalnız bir adamdan bahsedilmektedir. Oysaki insan toplumsal bir varlık olduğu için, insanın izolasyonu doğasına aykırıdır. Fakat İbn Bâcce yalnızlığın yararlı olduğuna inanmıştır. Yazarın, *İttisal'ül-Akl bi'l-İnsan* isimli eserine gelince, insanların anlayışları açısından üç gruba ayrıldığını söylemiştir.¹³⁶

Yazar, makalenin devamında ikinci filozof İbn Tufeyl'in hayatı ile ilgili bilgi verdikten sonra, filozofun felsefesini anlatmaya başlamıştır. Tam ismi Ebu Bekir Muhammed Abdul-Melik İbn Muhammed İbn Tufeyl'dir. Kordobalıdır, Granada yakınlarında doğmuştur. İbn

¹³⁴ Ahmed Fuâd El-Ehvânî, "İslamska Filozofija- Filozofija Na Zapadu", *İslamska Misalo*, çev. Dzilo, Hasan, 1983, S. 52, ss. 8-12.

¹³⁵ Ahmed Fuâd El-Ehvânî, *agm.*, s. 9.

¹³⁶ *agm.*, ay.

Tufeyl sadece filozof değil, aynı zamanda tıpla ilgilenen bir doktordur. Ebu Yûsuf el-Mansûr¹³⁷ ile temasa geçmiş ve onun kişisel doktoru olmuştur.¹³⁸ Bu sayede meşhur bir doktor olmuştur.

Makalenin devamında İbn Tufeyl'in meşhur *Hay bin Yakzân* isimli eseri ile ilgili bilgi verilmiştir. *Hay bin Yakzân* adlı hikâyenin felsefi temeli, İslam filozoflarının izlediği Neoplatonist yolun açıklaması ve inancın felsefe ile uzlaştırması olduğunu dile getirmiştir. Son olarak *Hay*, insan aklının bir sembolü ve *Yakzân* da Tanrı'nın bir sembolüdür.¹³⁹

Yazar, makalesinde son olarak Batılı İslâm filozofu İbn Rüşd'ü ele almıştır. İlk başta filozofun hayatıyla ilgili kısa ve öz bilgi vererek felsefi bilgilerine yer vermiştir. Ebu Velid Muhammed İbn Ahmed İbn Rüşd Batıda Averroés adı ile bilinmektedir. 1126 yılında Kordoba'da doğmuş ve 1198 yılında vefat etmiştir. Babası bir avukatmış, dedesi ise hukuk bilimi alanında büyük ün kazanmıştır. Yazar, filozofun ilk olarak ailesinin yolundan gittiğini söylemektedir. Çünkü İbn Rüşd ilmî faaliyetlerinin yanında aynı zamanda bir kadıdır. İbn Rüşd hukuk, matematik ve tıp öğrenmiştir. Sevilla ve Kordoba'da hukuk ile ilgilenmiş bunun yanı sıra kendini araştırma, çalışma ve yazmaya adanmıştır. Çocukluktan yaşlılığa kadar bilimle ilgilenmiştir. Babasının öldüğü gece dışında hayatında asla okuma ve ibadetten vazgeçmediğini söylemiştir. Latin Avrupa'da İbn Rüşd "yorumcu" yani Aristoteles'in eserlerinin yorumcusu olarak bilinmektedir.¹⁴⁰

İbn Rüşd'un hayatı ile ilgili bilgi verildikten sonra, felsefeye olan büyük ilgisi özellikle, Aristoteles'in kitapları üzerinde yaptığı şerhlerden bahsedilmiştir. İbn Rüşd, Aristoteles'in eserleri üzerinde yapmış olduğu şerhleri üç grupta tasnif etmiştir: küçük, orta ve büyük.

¹³⁷ Ebû Yûsuf El-Mansûr'un tam adı Ebû Yûsuf el-Mansûr-Billâh Ya'kûb b. Yûsuf b. Abdilmü'min el-Muvahhidî (ö. 595/1199)'dir. Muvahhidler Devleti'nin hükümdarlığını 1184 yılından 1199 yılına kadar yapmıştır. Bkz: Mehmet Özdemir, "Ebû Yûsuf El-Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 10, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, ss. 265-266.

¹³⁸ Ahmed Fuâd El-Ehvânî, "İslamska Filozofija- Filozofija Na Zapadu", *İslamska Misao*, çev. Dzilo, Hasan, 1983, S. 52, s. 10.

¹³⁹ Ahmed Fuâd El-Ehvânî, *agm.*, ss. 10-11. Bkz: Mehmet Harmancı, *İslâm Felsefesinde Metaforik Üslûp*, Hece Yayınları, Ankara, 2012.

¹⁴⁰ Ahmed Fuâd, El-Ehvânî, "İslamska Filozofija- Filozofija Na Zapadu", *İslamska Misao*, çev. Dzilo, Hasan, Nišro Oslobođenje Yayınları, Saraybosna, 1983, S. 52, s. 11.

Küçük bir şerhte, İbn Rüşd, Aristoteles'in kavramlarını doğru bir şekilde ayırt etmiş ve yönünü yansıtan kişisel görüşlerini aktarmıştır. Orta şerhte, İbn Rüşd'ün Aristoteles'e atıfta bulunan “söylediği” sözleriyle başlamıştır. Bu şerhte İbn Rüşd bazen bundan memnun olmuş ve bazen tek tek bölümlerden alıntılarla tatmin olmuştur. Büyük şerhlerin ise Arapça'da beş ciltte yayımlanan *Metafizik* eseri ile ilgili olduğunu söylemektedir. Yazar, bu tasiften şu sonuca varmıştır; İbn Rüşd'ü Aristoteles'den bağımsız olarak incelemek isteyen varsa, en küçük şerhlerden başlamalıdır.¹⁴¹

İbn Rüşd dönemin büyük skolastik düşünürlerinden ilim tahsil etmiştir. Onlardan biri İbn Tufeyl olmuştur. Birkaç yıl sonra 1153 yılında Ebû Yûsuf El-Mansûr tarafından Fas'ta medrese kurmuştur. Merdese'yi yönetmesi için İbn Rüşd'ü seçmiştir. Birkaç yıl geçtikten sonra 1169'da İbn Rüşd Sevilla şehrinde kadı olarak çalışmıştır. Onun başarısı sadece Müslümanlar arasında değil, Latin dünyasında da çok meşhur olmuştur. Özellikle tıp ve felsefe alanında çok meşhur olmuştur. Böylece asırlarca felsefenin, diğer bilimlerin ve Yunan felsefesinin tercümanı olarak meşhur kalmıştır.¹⁴²

Yazar, makalenin sonunda İbn Rüşd'ü akılcı bir filozof olarak görmüştür. Yazar dini, rasyonel olarak yorumladığını söylemiştir. Buradan anlaşıldığına göre, onun Avrupa'da etkisi büyüktür. Bu bağlamda, düşünürler onu savunanlar ve ona saldıranlar olarak ikiye ayrılmıştır. Felsefe tarihindeki bu hareket "Latin Avicenisim" olarak bilinmektedir. Aslında bunun nedeni din ve felsefe arasındaki uyuma ilişkin görüşleri olmuştur.

II.5.5.6. “İbni Halduni- Filozof i Historisë” (İbn Haldûn- Tarih'in Filozofu) ve “İslamska Sociologija- Kratak pregled života Ibn Halduna” (İslam Sosyolojisi- İbn Haldûn'un Hayatına Kısa bir Bakış)

Bu iki makale farklı yazarlar tarafından ve farklı dergilerde yayımlanmış olmasına rağmen konularının içeriği aynı olmuştur. İki makale, İbn Haldûn'un hayatı ile ilgili bilgiler içermektedir. “İbni Halduni- Filozof i Historisë” makalesi *Kultura Islame* dergisinde 1942

¹⁴¹ Ahmed Fuâd El-Ehvânî, *agm.*, s. 11.

¹⁴² Anasiri, “Fikozofi i Madhë Arabë, Ibn-ul Rushdit”, *Zani i Naltë*, OKMSH Yayınları, Tiran, 1933, S. 7, ss. 592-594.

yılında neşredilmiştir. Yazar, İbn Haldûn'un hayatının araştırılmadığını düşünmüş ve bu boşluğu doldurmak için bir makale kaleme almıştır.

Shp, makalesinde ilk olarak İbn Haldûn'un hayatı ile ilgili bilgi verdikten sonra onun tarih felsefesinden bahsetmiştir. İbn Haldûn 1332 yılında Tunus'ta doğmuştur. 1406 yılında Kahire şehrinde vefat etmiştir. Onun ataları Kuzey Afrika'dan eski Hadramut kabilesinden gelmektedirler. Küçük yaştan beri dikkatle eğitilmiştir. Yirmili yaşlarında mantık, felsefe, matematik ve Arap edebiyatı ile öğrenimini tamamlamıştır. Kariyerini siyasetle devam ettirdikten sonra farklı sultanlara hizmet etmiştir. Onlardan biri olan Granada kralına 1362 yılında hizmet etmiştir. Daha sonra Mısır'a gidip Ezher Üniversitesi'nde profesör olarak çalışmıştır. Tarih felsefesini iyi bilen İbn Haldûn, Avrupalı yazarlar tarafından "Modern Tarihin Babası" olarak adlandırılmıştır.¹⁴³ Yazar, İbn-i Haldûn'un hayatını anlattıktan sonra tarih felsefesinin tanıtımına geçmektedir.

Shp'ye göre, İbn Haldûn toplumlar üzerine yapmış olduğu araştırmalarında ciddi ve bilimsel bir araştırma tezi ortaya koymuştur. Bireysel ve toplumsal ilişkileri modern açıklamalarla dile getirmiştir. Buna göre bir ulusun yükselmesi için en önemli faktörlerden birinin din ve barış olduğunu teyit etmiştir. Çünkü ona göre bir devlette dayanışma ve birleşmeyi sağlayan en önemli etkenin din olduğunu düşünmektedir. İbn Haldûn, Modern Dönemin Avrupalı filozoflarını ve tarihçilerini Jean Bodin, Montesquieu, Hegel ve Buckle gibi geçmiştir.¹⁴⁴ Bütün olarak toplum felsefesini en iyi anlayan ve açıklayan İbn Haldûn olmuştur.

İkinci makale olan "Islamska Sociologija- Kratak pregled života Ibn Halduna" makalesi *Islamska Misao* dergisinde 1983 yılında neşredilmiştir. Yazar bu makalede İbn Haldûn'un hayatını benzer bir bakış açısı ile yorumlamıştır. Aile ortamından başlayarak idari ve bilimsel faaliyetlerini dört aşamada sıralamıştır.

¹⁴³ Shp, "İbni Halduni- Filozof i Historisë", *Kultura Islame*, S. 3/7, 1942, s. 61.

¹⁴⁴ Shp, *agm.*, ss. 62-63.

İbn Haldûn gençliğini bilimsel araştırmalara ve sosyal hizmetlere büyük ölçüde dâhil olan mütevazı bir ailede geçirmiştir. Ailesinin ruhunda iki güçlü eğilim bulunmuştur; bunlardan ilki makam ve mevki sevgisi iken, diğeri ise ilim sevgisi olmuştur. İbn Haldûn'un ruhindaki bu iki etkili eğilim yaşamı boyunca ilim devam etmiştir. Bu İbn Haldûn'un bilimsel ve düşünce hayatını dört aşamaya ayırmayı mümkün kılmıştır; Birinci Aşama: Olgunlaşma ve meşhur Endülüs âlimlerden Tunus'ta bilim arayışı zamanıdır. İkinci Aşama: İdari ve büro işlerinde çalışma ve Mağrib'in siyasi yaşamının içinde bulunduğu zamandır. Üçüncü Aşama: İbn Haldûn'un kendini izole etmesi ve İbn Seleme kalesinde benliğini yazmaya adanmış sürecidir. Dört yıl orada kalmış, bunu Tunus kütüphanelerinde dört yıl boyunca bir araştırma dönemi izlemiştir. Bu, İbn Haldûn'un hayatının önemli bir aşamasıdır. Çünkü siyasetten uzaklaşmış ve kendini daha çok araştırmaya ve çalışmaya adanmıştır. Dördüncü Aşama: İbn Haldûn daha sonra kendini öğretime ve hukuka adanmıştır. Siyasetten vazgeçmiş ve düşünmeye, çalışmaya ve yazmaya odaklanmıştır. Bu dönem ölümüne kadar Mısır'da geçirdiği süreçtir. İbn Haldûn, Endülüs İslam Devleti'nin gücü azalmaya başladığı için birçok siyasi, ekonomik ve sosyal çelişkiyle dolu bir zamanda büyümüştür.¹⁴⁵

Yazar, İbn Haldûn'un meşhur eseri *Mukaddime*'nin dört sene içinde yazıldığından bahsetmiştir.

II.5.5.7. Shkenctarët e Mëdhej Myslimanë (Büyük Müslüman Bilim Adamları)

Yazarın, “Shkenctarët e Mëdhej Myslimanë” isimli makalesinin ilk bölümü *Zani i Naltë* dergisinde 1932 yılının 12. sayısında neşredilmiştir. Makalede Avrupalı filozoflar ve bilim adamlarına değil, Müslüman filozoflara ve bilim adamlarına büyük önem verilmesi gerektiği söylenmek istenmiştir. Buna göre yazar, 20. yy.da Einstein, Louis Pasteur, Newton vb. Avrupa bilim adamları üzerinde araştırmalar yapıldığı gibi 16 yy.a geri dönüp İbn

¹⁴⁵ Al-Haşşab, Samija, “Islamska Sociologija- Kratak pregled života Ibn Halduna”, *Islamska Misao*, çev. Hasan Džilo, S. 45, Nišro Oslobodenje Yayınları, Saraybosna, 1982, ss. 44-45.

Sînâ, Câbir ibn Hayyan, İbnü'l-Heyssem, Râzî vb. Müslüman filozofların düşüncelerine de göz atılması gerektiğini söylemiştir.

Yazar, bilimin ışığının Müslüman filozoflar tarafından aydınlatıldığını söylemiştir. Bundan dolayı sadece müslümanlar değil, bütün bilim dünyası onlara müteşekkir kalmış ve onlarla gurur duymuştur. Çünkü o dönemde Doğu'da tıp geliştiği kadarıyla, Avrupa'da tıp ile ilgili benzer veya ona yakın bir araştırma yapılmamıştır. Buna göre yazar, Eric John Holmyardi'nin söylediklerini aktarmıştır:

“Batı, İslam’a Yunan düşüncelerini ve teknik sanatları aktardığı için müteşekkir olmalıdır. Çünkü Müslümanlar yazmış olduğu farklı orjinal eserler ile insanlığın ilerlemesine büyük katkı sağlamışlardır. Bizim kullanmış olduğumuz “Algebra”¹⁴⁶ kelimesinin kendisi Araplar tarafından üretilen matematik dalıdır. Müslümanlar tıp ve fizik üzerine muazzam keşifler yapmışlar ve özellikle kimya dalında en mükemmel başarılarını elde ettiler.”¹⁴⁷

Bu açıklamadan sonra makalede büyük Müslüman âlimler Câbir bin Hayyân, İbnü'l Heyssem ve Râzî'nin hayatı ve keşifleri ile ilgili kısa bilgi verilmiştir.

Yazar, ilk Ebu Musa Câbir bin Hayyân'ı ele almıştır. Câbir aslen Yemen'in Ezd kabilesindedir. Horosan bölgesinin Tûs şehrinde doğmuştur. Babası siyasi nedenlerden dolayı dönemin halifesi tarafından öldürülmüştür. Matematik derslerini Yemenli olan Harbi el-Himyâri'den almıştır. Kûfe'de 813 yılında vefat etmiştir. Yazar, Câbir'in vefatından iki asır sonra Kûfe'de ona ait kütüphanesi bulunduğunu söylemiştir. Câbir'in Müslüman kimyacı, eczacı, felsefeci vb. olduğu bilinmektedir.¹⁴⁸

Makalede Batı'da Câbir'in *Geber* adı ile bilindiğinden bahsedilmektedir. Kimya, ecza, felsefe vb. dallarda meşhur olmuştur. Yazar, Câbir'in kimya ile ilgili yapmış olduğu keşifleri kademe kademe yaptığını söylemiştir. Câbir'in kimya alanında yaptığı keşifler deney yoluyla olmuştur, başka bir deyişle pratik yolunu takip etmiştir. Dolayısıyla Câbir bu

¹⁴⁶ Cebir, Avrupa'da Algebra olarak isimlendirilmiştir.

¹⁴⁷ Müellif Belirtilmemiş, “Shkenctarët e Mëdhej Myslimanë”, *Zani i Naltë*, 1932, S. 12, s. 367.

¹⁴⁸ Müellif Belirtilmemiş, *ay.*

yolu takip etmiş, pratik işine başvurmayan birinin başarılı olamayacağını düşünmektedir.

149

Yazar, Câbir'in yazmış olduğu çokça eseri olduğunu ancak onlardan birkaçının kalabilmediğini söylemektedir. Makalede bu eserlerin bir kısmının 12 ve 13. yy.da Latin diline çevrildiği söylenmektedir. Günümüze ulaşan eserleri British Museum'da (İngiliz müzesi) bulunmaktadır, yazar onlardan birkaçını İngiliz dilinde saymıştır:

- The Sum of Perception
- The Invention of Perception
- The Great Book of Properties
- The Chest of Wisdom¹⁵⁰

Makalenin devamında Câbir ile ilgili bilgi verildikten sonra ikinci büyük Müslüman âlim İbnü'l-Heyssem¹⁵¹ ele alınmıştır. Yazıda İbnü'l-Heyssem'in hayatı ile ilgili kısa bir anlatım verildikten sonra bilimde bırakmış olduğu izleri anlatılmaya devam edilmiştir.

İbnü'l-Heyssem Basra'da 965 yılında dünyaya gelmiş, 1038 yılında vefat etmiştir. İbnü'l-Heyssem ile ilgili uzun bir olay anlatılmaktadır. Fâtımî Halifesi Hâkim-Biemrillâh,¹⁵² Nil nehri kıyısında yer alan Kahire kentinde, nehrin taşmaları sorununun giderilmesi için İbnü'l-Heyssem'e önermiştir. İbnü'l-Heyssem, proje ile ilgili teknik incelemeler yapmıştır. Fakat İbnü'l-Heyssem incelemeleri yaptıktan sonra başarılı bir şekilde uygulanmadığını görünce, bu işten çekilmiştir. Buna Halife çok kızmıştır. Bundan dolayı Halife 1021 yılında vefat edene kadar, İbnü'l-Heyssem'in devletten çıkmasına izin vermemiştir.¹⁵³

Yazar, İbnü'l-Heyssem'in optiği bilimsel bir şekilde açıkladığını söylemektedir. Optik bilimini matematiksel bir teori ile açıklamış ve bu teoriyi ilk bulan kişi olmuştur. Gözün

¹⁴⁹ Müellif Belirtilmemiş, *agm.*, s. 368.

¹⁵⁰ *agm.*, s. 369.

¹⁵¹ İbnü'l-Heyssem Batı dünyasında Alhazen adıyla bilinmektedir.

¹⁵² Hâkim-Biemrillâh'ın (985-1021) tam adı El-hâkim Bi-Emrullah El-Manşür İsmâil bin El-Azîz Bin El-Mu'izz Li-Dînallah Ma'd al-Fâtimîye'dir. Fâtımî devletinin hükümdarlığını 996 yılından 1021 yılına kadar yapmıştır. Bkz: Mustafa Öz, "Hâkim-Biemrillâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 15, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 199-201.

¹⁵³ Müellif Belirtilmemiş, "Shkençarët e Mëdhej Myslimanë", *Zani i Naltë*, 1932, S. 12, s. 370.

anatomisini basit bir şekilde ifade etmiştir. İnsanın bir eşyayı iki gözün yardımıyla nasıl görebildiğini açıklamıştır.¹⁵⁴ Yazar, İbnü'l-Heyssem'in eserlerine doğa bilimi ve optik bilimi ile ilgili yeni bilgiler içerdiği için Avrupa'da büyük önem verildiğini söylemiştir.

Yazar, makalesinde son olarak Râzî'nin felsefesi ile ilgili kısa bir açıklama yapmıştır. Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî 866 yılında Rey'de doğmuş 925 yılında vefat etmiştir. Tıp ile ilgilendiği için bir süre Bağdat'ın hastanesinde müdür olarak çalışmıştır.

Yazar, Râzî'nin tıpla ilgilendiğini bunun yanı sıra müziğe büyük ilgisi olduğunu söylemiştir. Fakat kimya alanında büyük iz bıraktığından bahsedilmesi gerekmektedir. Çünkü en çok orijinal pratik deneyleri yapanlardan biri olmuştur. Buna göre yazar, Râzî'nin maddeleri üçe ayırdığını söylemiştir: Hayvan, mineral ve bitki. *Mineral* maddeleri: ruhlar, vücutlar, taşlar, vitriol,¹⁵⁵ kristaller, tuzlar altı kategori altında ayırmıştır. Dolayısıyla Râzî'nin kimya alanında yapmış olduğu deneylerden dolayı İranlılar tarafından "İranlı delikanlı" lakabı verilmiştir.¹⁵⁶ Yazar makalenin ilk bölümünü bu şekilde Râzî ile bitirmiştir.

II.5.5.8. "Život, Djela i Značaj El-Brunija" (El-Bîrûnî'nin Hayatı, Eserleri ve Önemi)

Makale Enes Kariç tarafından Boşnak dilinde *Islamska Misao* dergisinin 88/89. sayılarında neşredilmiştir. Yazar, makaleye Bîrûnî'nin hayatı ile başlamıştır. Devamında Bîrûnî'nin bilim adamı kişiliğiyle ilgili açıklamalar yapılmıştır.

Yazar, Ebü'r-Reyhân el-Bîrûnî (362/973) Hâzrm şehrinde doğduğunu söylemiştir. Doğduğu ilden büyük İslâm bilginleri çıkmıştır. Bîrûnî'nin yetenekli ve bilge biri olan Ebu Nasr el- Mensûr'un öğrencisi olduğu söylenmektedir. Bîrûnî, gençken 999 yılında İran'ın diğer bölgelerini dolaşmıştır ve birkaç yıl Şemsü'l-meâlî Kâbûs'un (ö. 403/1012) himayesi altında kalmıştır. Bu süre içerisinde Bîrûnî meşhur eseri *El-Âsârü'l-Bâkiye*'yi (390/1001) yazmıştır. Orta Asya'daki Türklerin artan gücü, Gazneli Mahmud dönemiyle beraber bu

¹⁵⁴ Müellif Belirtilmemiş, *agm.*, s. 371.

¹⁵⁵ Vitrol Latin dilinde bir simya terimidir. Anlamı ise iğneleyici, yakıcı, acı vb.

¹⁵⁶ Müellif Belirtilmemiş, "Shkençarët e Mëdhej Myslimanë", *Zani i Naltë*, OKMSH Yayınları, Tiran, 1932, S. 12, ss. 373-374.

bölgedeki küçük İran krallıklarının çoğu yok edilmiştir. Gazneli Mahmud bu bölgeleri fethettikten sonra Bîrûnî'yi Gazne'ye getirmiştir. Bîrûnî, Hinduizmin çeşitli tezahürlerini incelemek için elverişli bir fırsat sağlayan bu durumu değerlendirmiş ve Gazneli Mahmud'a eşlik etmiştir. Bîrûnî, 420/1032'de Gazne'ye döndüğünde, belki de en meşhur kitabı olan *Kitâb'üt-Tahkîk Mâ li'l-Hind* ve *Kitab et-Tefhîm* adlı eserlerini yazmıştır. Bîrûnî hayatının sonuna kadar yazmaya ve çalışmaya Gazne'de devam etmiştir.¹⁵⁷

Yazar, Bîrûnî'yi Müslüman bir bilim adamı olarak astronomi ve matematik'ten çekildikten sonra optik, mineraloji ve farmakoloji bilimleriyle ilgilendiğini söylemiştir. Bilimde yapmış olduğu değişikliklerle din ve ibadete olan ilgisi güçlü kalmıştır. Dinlerin karşılaştırılması konusundaki çalışmaları onun bilim tarihine en önemli katkıları arasında yer almıştır. Yazar felsefe eserlerinden neredeyse hiçbir şey kalmamasına rağmen, Bîrûnî'nin felsefeyi derinlemesine incelediğini felsefî konuları iyi bildiğini söylemiştir. Özellikle Muhammed Zekariyya er-Râzî gibi filozofların anti-Aristoteles felsefesi ile ilgilenmiştir. Felsefe üzerine birçok konuda çalışmış bunlarla ilgili küçük incelemeler yazmıştır.¹⁵⁸

Bîrûnî eserlerinin büyük çoğunluğunu Arapça ve Farsça dillerinde yazmıştır. *Kitab at-Tefhim* adlı eserini hem Arapça hem de Farsça olmak üzere her iki dilde yazdığı görülmüştür. Yazar, bu eser için bilim ile ilgili yapılan ilk çalışmalardan biri olduğunu söylemiştir. Eserde aritmetik, geometri, astronomi ve müzik ile ilgili yazılan keşiflerin yanı sıra zengin bir Fars düzyazı ve sözlükbilimi kaynağı olduğunu söylemiştir.¹⁵⁹

İslam dünyasında, Bîrûnî her zaman tartışmasız bir astronomi, astroloji, coğrafya ve matematik öğretmeni olarak kalmıştır. Yazmış olduğu çalışmaları yüzyıllar boyunca doğa ve tarih bilimleri için kaynak olarak hizmet etmiş ve büyük bir öğretmenin yazıları olarak bilimde otorite olmuştur. Özellikle bir astrolog olan Bîrûnî, gökbilimle uğraşan diğer

¹⁵⁷ Seyyid Hüsey Nasr, “Život, Djela i Značaj El-Brunija” (El-Bîrûnî'nin Hayatı, Eserleri ve Önemi), *Islamska Misao*, çev. Enes Kariç, Nišro Oslobođenje Yayınları, Saraybosna, 1986, S. 88/89, s. 20.

¹⁵⁸ Seyyid Hüsey Nasr, *agm.*, s. 21.

¹⁵⁹ Seyyid Hüsey Nasr, *ay.*

araştırmacılar için neredeyse ayak izlerini takip edecekleri bir rol model olmuştur. Yazar, Bîrûnî'nin eserlerinin üzerine yapılan bir okumanın, onun İslam'a olan derin inancını ortaya çıkarmak için yeterli olduğunu görmüştür. Diğer dinler üzerine yaptığı araştırmalarda gerçeğin evrenselliğini kabul etmiş ve bu evrenselliği Peygamberliğin evrenselliğini kanıtlayan Kur'an ayetleriyle bağlamıştır.¹⁶⁰ Bîrûnî, büyük bir bilgin olarak okuyarak, düşünerek ve tefekkür ederek çok şey öğrenen ve birçok bilim dalında ustalaşan dindar bir Müslüman olarak görünmektedir.

Nasr, Bîrûnî'nin kayıp felsefî eserlerinden bazılarını keşfedersek, Aristoteles aleyhine yaptığı öğretileri daha iyi bir şekilde anlayabileceğimizi belirtmiştir. Bîrûnî dindar bir Müslüman ve Yunan felsefesinin takipçisi olarak sınıflandırılabilir. Yazar, Bîrûnî'nin, İslâm medeniyetinde kendini bilimsel çalışmalara adanmış, İslam öncesi kültürleri sentezleyen ve onları İslâm ruhuyla geliştiren büyük Müslümanlar arasında düşünölebileceğini söylemiştir.¹⁶¹

II.5.5.9. “Kush është Descartes’i ?” (Descartes Kimdir?)

Merxhani, kaleme almış olduğu “Kush është Descartes’i?” isimli makale *Përprojekja Shqiptare* dergisinde 1937 yılının 9 ve 10. sayılarında neşredilmiştir. Makalenin giriş bölümünde Descartes’in felsefî düşünceye katkısı anlatılmıştır. Devamında ise Descartes’in hayatı ve eserleri ile ilgili bilgi verilmiştir.

Merxhani, bu yazının girişinde Descartes’ın dünyada yeni bir düşünme metodu yarattığını söylemektedir. Çünkü Descartes, Orta Çağ teolojik düşünceleri ve önyargılarıyla savaşıarak insanlığın bilgilerini sistematize etmiştir. Buna göre 17. yy.da bilimlerin, Descartes’in teorilerinden beslendiğini söylemek mümkündür. Nitekim yazar söylemek istediği şey, eğer biri pozitif bilimlerin içeriğini anlamak istiyorsa, son üç yüzyılın tarihini, yaşamını ve dünyanın düşünsel birikimini öğrenmesi gerektiğini ifade

¹⁶⁰ Seyyid Hüseyin Nasr, *agm.*, ss. 22-23.

¹⁶¹ Seyyid Hüseyin Nasr, *agm.*, s. 23.

etmiştir. İnsanın bunu başarması için de Descartes'in eserlerini ve hayatını inceleyerek düşüncenin temelini oluşturması gerekir.¹⁶²

Yazar, Descartes'in dönemi hareketli ve en heyecanlı dönem olarak nitelendirmiştir. Çünkü insanlık tarihinde özgür düşünceye en büyük katkı Descartes tarafından yapılmıştır. Özellikle bu çağda Avrupa'da bilim ve teknik karanlıkta kalmıştır, diğer yandan bilim ve felsefe aydınlığa çıkmak için bir ışık aramıştır. Merxhani, bu zamanlarda Avrupa'da: "Felsefe yapılması için inançlı (bir dine bağlı) olmana gerek yok; düşünmen yeterlidir" demiştir.¹⁶³ Bu düşünce ile Avrupa'da yeni bir zihin oluşmaya başlamıştır.

Yazar, Descartes'in felsefî değerini anlamak için onun hayat hikâyesine göz atılması gerektiğini söylemiştir. René Descartes 31 Mart 1596 yılında Fransa'nın La Haye kentinde doğmuş, 11 Şubat 1650'de İsveç Stokholm'da vefat etmiştir. Babası, Rennes şehri Bretagnes bölgenin eğitim merkezinde idari konseyin üyesi olarak çalışmıştır. Descartes köklü ve zengin bir ailede yetiştirmiştir. Descartes ailesi tarafından asker olarak yetiştirilmek istenmiştir. Ailesi Fransız Aristokrat geleneğine göre, bir gün Fransız kralının askerlik kadrosunda yüksek mertebeye ulaşabileceğini veya bürokrat-general olacağını beklenmiştir.¹⁶⁴ O ise ailesinin isteklerine göre hareket etmeyerek felsefenin reformatörü olmuştur.

Merxhani, Descartes'in düşüncesinin ilk aşamasını oluşturabilmek için geçmiş bilimsel çalışmaları ele aldığını söylemiştir. Bu çalışmalar "dünya" ile karşılaşmasına sebep olmuşlardır. Okulunu bitirdikten sonra anavatanını bırakıp Avrupa'nın farklı ülkelerine (Hollanda, Almanya, Macaristan, Avusturya ve İtalya) gidip her sınıftan insanlarla karşılaşmış bilim dünyasıyla yakından tanışmıştır. Yapmış olduğu seyahatlerden sonra 1625 senesinde Fransa'ya dönmüştür. Fakat uzun süre orada kalmayıp üç yıl sonra 1629 yılında yine Hollanda'ya gitmiştir.¹⁶⁵

¹⁶² Branko Merxhani, *Përpyjekja Shqiptare*, Tirana Yayınları, Tirana, 1937, S. 9/10, ss. 140-141.

¹⁶³ Branko Merxhani, *agm.*, s. 144.

¹⁶⁴ Branko Merxhani, *agm.*, s. 145.

¹⁶⁵ *agm*, s. 146.

Makalenin son bölümünde Descartes'in eserlerinden bahsedilmiştir. Yazar, Descartes'in birkaç eserini zikretmiştir, bu eserler: *Meditations* (Meditasyonlar), *Principia philosophiae* (Felsefenin İlkeleri) ve *Discours de la méthode* (Yöntem/Method Üzerine Konuşma). Aslında yazar, Descartes'in Hollanda'da kozmoloji üzerine bir eser yazmaya başladığından bahsetmiştir. Fakat sonunun diğer filozofların sonu gibi olmasından korktuğu için eser yazmaktan vazgeçmiştir. Avrupalı filozofun rasyonalizm ile ilgili yazmış olduğu eserleri dönemin ilahiyatçılarına büyük huzursuzluk vermiştir.

Makalenin sonunda Descartes'in hayatının son yıllarında İsveç kraliçesi Kristina tarafından sarayında çalışması için davet edildiğinden bahsedilmiştir. Yazar, kraliçe Kristina'nın Descartes'i davet etmesini şu şekilde değerlendirmiştir; Kristina, Descartes'i devletin içine sokmak ve onun yönetiminde bilim enstitüsü kurmayı amaçlamaktadır. Bu yolu takip ederek ülkesinde felsefenin ilkelerinin yayılmasının kolay olacağını düşünmüştür.¹⁶⁶

II.5.6. Tasavvuf

Tasavvuf bir bilgi değil bir düşünce tarzıdır, bir usuldür, metoddur ve ancak o metodoloji izlenmek suretiyle bir tür bilgiye ulaşılır. Arızı, geçici, değişken olandan ziyade özde yatan, kalıcı esasların araştırılmasına yönelen tasavvuf birçok kimseye bir açıklama modeli sunmuş metafizik ekollerden biri olarak adlandırılabilir.¹⁶⁷

Bu başlık içinde aşağıdaki makaleler değerlendirilmiştir:

- Mystiku, "Fleta e Mysticismit- Tasavvufit Islam" (Mistisizm Sayfası- İslam Tasavvuf'u), *Kultura İslame*, Sene 3, S. 17/19, Tiran, 1941, ss. 149-152.
- Husein Đozo, "Pravi Put i Stranputice Tasavufa" (Tasavvuf'un Doğru ve Yanlış Yolu), *Islamska Misao*, Saraybosna, 1979, S. 5, ss. 18-20.

¹⁶⁶ Branko Merxhani, *agm*, s. 150.

¹⁶⁷ Mahmut Erol Kılıç, *Tasavvufa Giriş*, Sufi Kitap Yayınları, İstanbul, 2012, s.1.

II.5.6.1. “Fleta e Mysticizmit- Tasavvufit Islam” (Mistisizm Sayfası- İslam Tasavvuf’u)

Mystiku, “Fleta e Mysticizmit- Tasavvufit Islam” isimli makalesinde tasavvuf düşüncesi ile ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Tasavvufu temelde İslami bir disiplin olarak, onun tarihçesi, doğru ve yanlış yolları açıklanmıştır. Devamında tasavvufta önemli meselelerden biri olan tenasüh/transmigasyon v.b. ile alakalı açıklamalar yapılmıştır. Tasavvufun, Müslümanın aklını ve ruhunu tedavi etmek için büyük rol oynadığı bilinmektedir. Makalede İslam’ın (Kur’an ve Sünnet) sağlam ilkelerine dayanan bir tasavvuftan bahsedilmiştir. Yazıda tasavvufun bazı kavramları için kısa bir açıklama yapılmıştır. Ayrıca yazı incelendiğinde tasavvuf disiplininde ilim ve mârifet kavramları hakkında tam bilgiye sahip olabilecek kişilerin çok az olduğu görülecektir. Çünkü yazara göre bu ruhsal bilgi doğru veya gerçek bilginin şeklini almamıştır.

Yazar, gerçek bir mutasavvıf olabilmek için neye sahip olunması gerektiğinden bahsetmektedir. Çünkü tam anlamıyla bazı mutasavvıflar çeyrek asır, bazılar ise yarım asır bu ilimle uğraşmışlar, fakat hiç bir yere varamadıkları görülmüştür. Nitekim gerçek mutasavvıfın aklına ve ruhuna batın ve zahir şeriatını dâhil etmesi gerekmektedir. Batın ve zahir ile ilgili meseleler Kur’an-ı Kerim’de açık ve net açıklanmıştır. Bundan dolayı gerçek Müslümanın bu iki bilgi türüne sahip olması gerekmektedir.¹⁶⁸

Tasavvuf üzerine daha derin araştırmalar yapılırsa eğer, tasavvuf çatısının altında saklanan bazı tarikatlar çıkacağı görülecektir. Ancak bu tarikatlar incelenirse eğer, tasavvufun dışında kalacaklardır. Yazar, Mücessime ve Hulûliyye gibi tarikatların isimlerinden bahsetmiştir. İlk tarikatın kökenlerinin Şamlı Ebû Halman’dan geldiğini söylemiştir. İkinci tarikatın kökenlerinin Irak’ta yaşayan Hallâc-ı Mansûr’dan çıktığını açıklamıştır. Hallâc-ı Mansûr Allah’ın aşkı ile kendinden geçtiği bir sırada “**Ene’l-Hakk**” (Ben Hakk’ım) demiştir. Aslında bu söylediği sözle “Hak’tan başka hiç kimse yok” demek

¹⁶⁸ Mystiku, “Fleta e Mysticizmit- Tasavvufit Islam”, *Kultura Islame*, OKMSH Yayınları, Tiran, 1941, S. 17/19, s. 149.

istemiştir. Ancak zâhir alimleri onun bu sözünün dalâlet ve ilhâd olduğuna hükmedip katline fetva vermiştir.

Yazar, metamorfizm ve transmigrasyon doktrinin eski Hindu milletlerden, İslam öncesi Araplara yayıldığını söylemektedir. Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr (ö. 440/1049) Bağdat'ın velisi ve meşhur mürşid olarak Şeyh Abdülkâdir-i Geylânî tarafından gizli insan olarak değerlendirilmiştir. Bu şeyhlere göre tenasüh doktrini; ruhun, bir bedenden başka bir bedene transmigrasyonu ile gerçekleşir. Tenasüh doktrini hakkında bu şekilde düşünen Ahmed ibn Sabit ve onun öğrencileri Ahmed ibn Yabusi, Ebû Müslim el-Horâsânî, Ömer Hayyam gibi şahıslar bu düşüncelerine kanıt olarak Bakara, Maide vb. surelere dayanmışlardır. Bu kişileri takip edenler, bu düşünceyi abartarak Selman-ı Farisî'nin Hz. İsa'nın suretine, Hz. Ali'nin çocuklarının Hz. Hamza'nın suretine benzediğini söylemişlerdir. Aslında bu noktada yazar, Sûfileri Şiîlere benzetmiştir. Ebû Kâmil'in iddiasına göre imâmetin ışığı bir kişiden başka bir kişiye geçmektedir ve bu ışık da peygamberliğin ışığıdır. Makalenin devamında, tenasüh ile ilgili şarkiyatçı Prof. Zuhowski'nin aktarmış olduğu Ahmed ibn Nasrullah Televî'nin kurgusal romanındaki bir hikâyede transmigrasyon inancının Ömer Hayyâm'ın ruhunda yerleştiği bilgisini vermektedir.

Hikâyenin içeriği şöyledir: “Nîşâbur'da eski bir okulun tamir edilmesi için bir sürü eşek küfe ile yüklenmiş olarak okula doğru ilerliyorlarmış. O anda Hayyâm birkaç öğrenci ile birlikte, okulun bahçesinde yürürken bir eşeğin bahçeye girmek istemediğini görmüştür. Hayyam eşeğe yaklaşmış, kulağına bir dörtlük söylemiştir. Dörtlüğü söyledikten sonra eşek okula girmiştir. Öğrenciler Hayyâm'dan eşeğin giriş nedenini açıklamasını istemişlerdir. Bunun üzerine Hayyâm, okulun vefat eden bir hocasının ruhunun eşeğe intikal ettiğini söylemiştir. Eşek kimseyi tanımadığı için okula girmek istememiştir. Ancak ruh eşeğe intikal ettikten sonra okula girmiştir.”¹⁶⁹

Yazar bu hikâyeyi yanlış bulmuştur. Çünkü ilk olarak hiç bir tarihçi Hayyâm'ın, Nîşâbur Medresesinde hocalık yaptığını nakletmemiştir. İkinci olarak Hayyâm kıyamet

¹⁶⁹ Mystiku, *agm.*, s. 150.

gününü reddetmemektedir. Üçüncü olarak bu hikâye Hayyâm'ın mizacına yakışmaz, çünkü onun akıl yapısı bunun gibi hikâyelerden daha üstündür. Dördüncü olarak bir bedende iki ruh nasıl durabilir bunun açıklanması gerekir. Beşinci olarak burada mesele sadece Hayyâm'a yakışmaması değil, yazarın ruhun intikal etmesi meselesine karşı olmasıdır.¹⁷⁰

Makalenin devamında, tenasüh doktrini sadece büyük mutasavvıf düşünürler tarafından değil, aynı zamanda bütün Müslümanlar tarafından hoş görülmediği bilgisine yer verilmiştir. Buna göre büyük sûfiler, tenasüh doktrinine karşı Tecedüd-i Emsâl¹⁷¹ doktrinini benimsemişlerdir. Büyük sûfi âlimler tecellilerin tekrarlanmadığını bilakis ışıpta yeni tecellilerin çıktığını söylemektedir. Yazar, tecelli ile ilgili kısa bir açıklama yaptıktan sonra makaleyi bitirmiştir.

II.5.6.2. “Pravi Put i Stranputice Tasavufa” (Tasavvuf’un Doğru ve Yanlış Yolu)

Đozo “Pravi Put i Stranputice Tasavufa” makalesinde tasavvuf düşüncesi üzerinde durmuştur. Makalede, tasavvuf düşüncesinin önemli meselelerinden başlamış ardından Bosna-Hersek'teki sûfilerden bahsetmiştir. Yazar tasavvuf düşüncesinin incelenmesi ihtiyacının giderek gündeme daha çok geldiği düşüncesindedir. Sadece inceleme ihtiyacı değil, bu düşüncenin yenilenmesi gerekmektedir. Đozo, yaşamın maddileşmenin bir neticesi olarak, ruhsal olan her şeyin pratik ve teorik olarak reddedilmesi gerektiği düşüncesinin oluştuğu sonucuna ulaşmıştır.

İnsandaki hayvanî unsurların sınırsızlığı, ahlakî değerlerle tüm kontrolün tutkusu ve içgüdüsünün serbest bırakılması, sadece insan ruhunun kirlenmesine yol açmamıştır. Kirlilik, korkunç sonuçları neredeyse hesaplanamayan korkutucu boyutlara ulaştırmıştır. Aslında tüm insan çevresinin kirliliği ile ilgilidir. Hem biyolojik hem de ruhsal açıdan modern insanın, kaderi hakkında ciddiye düşünmeye başlaması gerekmektedir. Mevcut bilgi ve deneyim düzeyinde, manevi bir bileşenin eksikliğini zaten derinden hissetmektedir. İnsanın kendi ruhî dünyasına bağlanmıyorsa eğer, daha yüksek boyutta ve düzgün bir

¹⁷⁰ Mystiku, *agm.*, s. 151.

¹⁷¹ Yenilenmek, yeniden vücut bulmak. Bkz: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40, TDV Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 239-241.

şekilde gelişemeyeceği açıktır. Dozo, bu nedenle, modern insanın ruha dönme ve manevi bileşeni aramaya yönelik belirgin arzusunun tesadüfi, garip ve olağandışı olduğunun düşünülmemeyeceğini söylemektedir.¹⁷²

Dozo, İslam topluluğunun resmi organları, yalnızca pasif ve ilgisiz yöneticilerin elinde kalmaması gerektiği düşüncesindedir. Her şeyden önce, bazı tarikatların aktivasyonunun dinî yaşam çerçevesinde yapıldığı ve yapılan bu faaliyetlerin o yaşamın ayrılamaz bir bileşeni olacağı kabul edilir. Daha da önemlisi, tasavvuf düşüncesinin bu aktivasyonunu ve yeniden canlanmasını, ruh ve ruhsal değerlere geri dönme ihtiyacı ile motive edilmektedir. Bunu Dozo, önemli olarak görür, bu yüzden Bosna-Hersek'te tasavvuf düşüncesi konusunu göz önünde bulundururken buna özel dikkat gösterilmeli, diye düşünmektedir.

Devamında yazar birkaç soru ile yazıya devam etmiştir. Yeniden canlandırılan tarikatlar, gerçekte oldukları gibi onları taşıyan güçlerle, teklif eden ve hitap eden ruhu aç ve susuz modern insana gerçekten neler sunabilecekleri umurumuzda değil mi? Aradıkları şeyi bulacaklar mı? Bosna'da Tasavvuf düşüncesinin taşıyıcıları ve tercümanları onu doğru bir şekilde sunmak için büyüdüler mi ve modern insanın manevi boşluğunun ikilemelerine cevap bulunabilir mi? Bu arzunun yerine getirilmesini sağlamak ve söz konusu ihtiyacı karşılamak için hâlihazırda yapılması gereken önümüzde açıktır. Bu doğrultuda tasavvuf düşüncesini temel olarak özünde tanıma görevi ilk etapta belirlenir. İkilemleri çözerken ve manevi yaşamdaki mevcut boşluğu doldururken bugün insana neler sunabileceğini iyice incelemek ve bilimsel olarak belirlemek gerekir. Açıkçası, görev çok karmaşıktır.¹⁷³ Yazar, bu karmaşa durumunun en iyi Dr. Ahmed Emin'in *Zuhr-ul İslâm* adlı eserinde ve Henry Corbin'in *İslam Felsefesi Tarihi* tarafından anlatıldığını söylemektedir.

Yazar, makalenin devamında tasavvufta temel ve özgün olanı, Kur'an ve sünnette uygun olanı açıklamaya çalışmıştır. Bunu yaparken en güvenilir kaynakları ve en meşhur kişileri kaynak göstermeye çalışmıştır. Yazar, İbn Haldûn, İbn Teymiyye, Gazzâlî, Reşîd Rızâ ve Ahmed Emin'e göre, özgün tasavvuf düşüncesinin iki temel unsurdan oluştuğunu

¹⁷² Husein Dozo, "Pravi Put i Stranputice Tasavufa", *Islamska Misao*, SIZBIHHS Yayınları, Saraybosna, 1979, S. 5, s. 18.

¹⁷³ Husein Dozo, *agm.*, s. 18.

söylemiştir: Allah’a içten sınırsız bağlılık ve ona özverili sevgi, ayrıca tutku ve içgüdü veya maddi arzuların baskısına (zühd) karşı tam kategorik muhalefet. Bu unsurların her ikisinin de Kur’an ve sünnette sağlam temelleri vardır. Çok sayıda ayette Allah’a adanmışlık ve Şeytan’a karşı muhalefet veya “*En-nefs’ul emmare*”, tutkular ve içgüdülerden bahsedildiğini söylemektedir.¹⁷⁴

Hız. Muhammed (as) hayatında zühd kavramını geliştirmiş ve uygulamıştır. İbadeti oldukça kesin bir şekilde tanımlamış ve Allah’a olan bağlılığı ve sevgiyi ifade etmek için neyin kullanılabileceğini ve kullanılması gerektiğini belirlemiştir. Kısacası ibadet, yani Allah’a bağlılık, zikir ve dua yoluyla sadece sözlü olarak ifade edilmez. Buna göre de Dozo, her yararlı etkinlik, hatta insanın her güzel kelimesinin bile Allah’a (ibadet) olan bağlılığın bir tezahürü olduğunu söylemektedir. Muhammed (as) Allah’a bağlılığı yanlış anlayan, çöle geri çekilen, dünyevi işlerden uzak duran ve sözlü ibadetine yaslanan bir grup sahabeyi sert bir şekilde kınamıştır. Peygamber Efendimiz (as): “*Bu benim yolum değil*” diye söylemiştir. Yolunun insanın ve yaşamın doğasına karşılık geldiğini açıklamıştır.¹⁷⁵

Dozo, tasavvuf düşüncesinde önemli bir unsur olan zühdün, tüm maddi mallara karşı tam bir pasif tutum, dünyadaki her şeyi hor görme ve münzeviliğe bağlılık anlamına geldiği düşüncesindedir. Yazar, buna bağlı olarak İbn Teymiyye’nin düşüncesini sunmuştur: “Gerçek zühd (*ezzuhd-ul meşrû*); dünyevi unsurlara izin verilmemesi, çünkü insan tutkuları tarafından yönetilebilir. Nitekim insan bir hayvan seviyesine düştüğünde tamamen fiziksel varlığa indirgenir, kendi içinde insan olduğu ve yeryüzünde halife olduğu misyonunu ihmal etmiş olur.”¹⁷⁶ İnsan onurunu ve görevini ancak tutkularını yönetirse koruyabilir, kendini yenersen en büyük zaferi (cihad-ı ekber) kazanır ve maddiyatı yönetmiş olur. Nitekim Kur’an’a göre insan en büyük değerlidir. Dozo, insan sadece madde-beden değil, kendi içinde manevi unsurlar (...ve *nefehtu fîhi min rûhî*...) ¹⁷⁷ içerdiğini söylemiştir. Bundan dolayı, maddiyat insanın elindedir, çünkü ondan daha yüksek ve daha değerlidir ve maddiyatın

¹⁷⁴ Husein Dozo, ay.

¹⁷⁵ Husein Dozo, ay.

¹⁷⁶ Husein Dozo, *Islamska Misao*, SIZBIHHS Yayınları, Saraybosna, 1979, S. 5, s. 19.

¹⁷⁷ Kur’an-ı Kerim, 15:29.

kendisine hâkim olmasına izin vermemelidir. Zühd, bu nedenle, hiçbir şeye sahip olmanız değil, hiçbir şeyin size sahip olmamasıdır. Kur'an anlamında zühd, daha yüksek değerler elde etmek için maddi mal edinme alanındaki mücadeleye teşvik etmez. Bu anlamda maddi mallar gereklidir, çünkü onlarsız neredeyse hiç iyi bir iş yapamayız.

Makalenin devamında, bozulmanın tasavvufa etkisi ile ilgili tespitlere devam edilmiştir. Yazar, h. 2. yüzyılın sonunda ve 3. yüzyılın başında, orijinal tasavvuf düşüncesinin ilk dönüşümlerini deneyimlediğini, kendisini çeşitli etkilere ve daha sonra çok büyük deformasyonlar açtığını ve bu deformasyonlara maruz kaldığını söylemiştir. Daha da bozulmasına sebep olarak, hiçbir şekilde İslami öğretiye uygun hale getirilemeyen bir dizi başka unsurları eklenmiştir. Dozo, bilimsel araştırmalara göre, İslam'da tasavvuf düşüncesinin daha sonraki gelişiminde İran, Hint, Helenistik ve erken Hristiyan etkisinin tartışmasız bir şekilde yerleştiğinin keşfedildiğini söylemiştir. Belki İran etkisi en belirgindir. Bu düşüncüyü ayrıntılandıran ilk önemli mistiklerin çoğunun kökenlerinin Farişilere ait olduğu gerçeğini çok inandırıcı bir şekilde kanıtlanmıştır. Dozo, ilk sırada Ebû Yezîd el-Bistamî, Cüneyd-i Bağdâdî, Hakîm et-Tirmizî, Hallâc-ı Mansûr vb. isimlerin olduğunu söyler. Bistamî ve Hallâc'ın Mecusi bir ailenin torunları olduğu düşüncesindedir. Bistami'nin Mecusi'den gelen büyükbabası Sürüşân İslam'a dönmüştür.¹⁷⁸ Öyleyse, bu iki mistiğin kökenleri Budizm'in Nirvana doktrininde bulunan Tanrı'nın varlığı ve manevi yükselişi (fena), birleşme ve kaybolma doktrinini tasavvufa tanıttığı veya eklediği de söylenebilir. Daha sonraki değişimler ve dönüşümlerde, İbn Arâbî'nin bu öğretisi bize panteizm (vahdeti vücûd) şeklinde görünmüştür. Hallâc, bu tür öğretiler nedeniyle en acımasız şekilde idam edilmiştir. Sühreverdî de benzer bir kadere sahiptir. Trans (kendinden geçme) durumunda, Mutlak Varlık ile özdeşleştiklerini iddia etmişlerdir.¹⁷⁹

İran etkisi diğer şekillerde de belirtilmiştir. Yazar, tasavvuf ile Şia bağlantılarının açık olduğunu söylemektedir. Şia'daki imam öğretileri ile tasavvuftaki şeyh-kutub öğretileri arasında neredeyse tam bir benzerlik vardır. Her ikisinde de imamın veya şeyhin yanılmazlığı öğretisi vardır. Hz. Muhammed (as) ile beraber nübüvvet döngüsünün

¹⁷⁸ Bkz: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, TDV Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 238-241.

¹⁷⁹ *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, ay.

kapanmasından sonra, imam ve şeyh aracılığıyla devam eden velayet döngüsünün açıldığını söylemektedirler. Yazar tasavvuftaki keşf¹⁸⁰ meselesinin Şia'nın imamın yanılmazlığı ilkesinden esinlenilerek velayet kavramının ilkeleri arasına girdiğini söyler.

Đozo, her Kur'an ayetinin zahir ve batın anlamı taşıdığı anlayışının Şiilerin İsmailî kolunda ve sūfîlerde ortak bir anlayış olduğunu söylemiştir. Vahyin koruyucusu olarak sadece imam vardır. Öbür taraftan sevgi doktrininde Hristiyanlığın ve Neoplatonizmin etkisinin izleri de mevcuttur ve bilindiği gibi bu öğretiyi tasavvuf düşüncesinin önemli bir unsurunu oluşturmaktadır. Buna göre Ahmed Emin, birçok sūfînin, Hristiyan manastır rahipleriyle ve manastırlarıyla temaslarını sürdürdüğünü belirtmiştir.¹⁸¹

En büyük yanığı ve deformasyonlardan biri, kişisel iç deneyimi en yüksek ölçü ve kriter olarak öğrenmektir. Bazıları, Allah'a güvenilir bir şekilde nüfuz eden ve gizemli bir lütufla yaşayan bir sūfînin kişisel deneyimini bir kriter olarak alma ve onun tarafından yönetilme hakkına sahip olduğunu iddia ediyorlar. Buna göre Đozo, şeriatın kurtulmak için bazı sūfîlerin, İblis; Âdem'e secde etmeyi reddetmesi konusunda bilinçsiz sempati göstermiş olduklarını söylemiştir, çünkü onlara göre İblis secde etmenin sadece Allah'a olacağını düşündüğünden dolayı secde etmemiştir. Dahası, sūfîler manevi yükselişte (fena), Tanrı'yla birleştikleri için doğüstü güçlere sahip olduğunu iddia etmişlerdir. Evren ve yasaları onlara itaat eder ve bu sayede keramet gösterebilirler.

Yazar, makalenin sonunda Gazzâlî'nin tasavvufta üstlendiği rolden bahsetmiştir. Tarikat ve şeriat arasındaki çatışmalar, diğer bir deyişle, form ve öz taraftarları arasındaki çatışmalar, 3. ve 4. yüzyıllarda yoğunlaşmıştır. 5. yüzyılda, hem şeriat hem de tarikat hakkında derin bilgiye sahip son derece büyük şahıslar ortaya çıkmıştır ve çatışmayı hafifletmeye ve karşıtları uzlaştırmaya çalışmışlardır. Yazar, burada Gazzâlî'den bahsetmeye çalışmıştır. Gazzâlî iki uç arasındaki boşluğu daraltmıştır. Hakikatsiz şeriat ve şeriatsız hakikat olmadığı gibi, içeriksiz formun, formsuz içeriğin de olmadığı

¹⁸⁰Sūfîler "keşf" terimini hem "perde arkasında ve aklın ötesinde olduğu için gâib olan bazı şeyleri bilme", hem de "Allah'ın tecellilerini temaşa etme" anlamında kullanmışlardır. Bkz: Süleyman Uludağ, "Keşf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, Ankara, 2012, ss. 315-317.

¹⁸¹ *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, TDV Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 238-241.

anlaşılmaktadır. Düşünce, uygulamanın biçimi ve tekniği olmadan gerçekleştirilemez. Gazzâlî'nin tasavvuf düşüncesinin gelişiminde oynadığı rol ve onun tasavvufu Kur'an ve sünnet çerçevesine indirgeme çabası büyük önem taşımaktadır. Bundan dolayı Dozo, bizim için özellikle önemli olan Gazzâlî'nin, tasavvuf düşüncesinin gelişmesinin ve şatahat'ın¹⁸² Kur'an ve sünnet çerçevesinde olduğu anlayışının dikkat çektiğini söylemiştir. Yazar, tasavvuf geleneğini ve deneyimini yeniden düşünmenin, yeniden değerlendirmenin ve doğrulamanın oldukça karmaşık bir sorun olduğunu düşünmektedir. Çünkü insanın ruhsal yükseliş için doğuştan gelen arzusunun, yani içindeki ilahi ögenin (ruhun) kaynağına bağlanma arzusunun yanılsamasına kapılmanın boşuna olacağını düşünmektedir.¹⁸³

¹⁸² Şatah "hareket etmek, sarsılmak, taşmak" anlamına gelmektedir. Daha çok bilgi için bkz: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 18, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 370-371.

¹⁸³ Husein Dozo, "Pravi Put i Stranputice Tasavufa", *Islamska Misao*, Saraybosna, SIZBIHHS 1979, S. 5, s. 20.

SONUÇ

Balkanlar'da 20. Yüzyılda yayımlanan yazılar üzerinden İslam felsefesini anlatmaya çalıştık. Ayrıntılı bir şekilde *Zani i Naltë*, *Kultura Islame*, *Përþjekja Shqiptare* ve *Islamska Misao* isimli dergilerde yayımlanan İslam felsefesi makalelerini analiz etmeye çalıştık. Çalıştığımız dört dergi iki Balkan ülkesi Arnavutluk ve Bosna-Hersek'te yayımlanmıştır. Dergilerde yayımlanan yazılar üzerinde yapılan incelemeler sonucu bu iki ülkede gelişen felsefi anlayış gösterilmeye çalışılmıştır. Arnavutluk'ta yayımlanan *Zani i Naltë*, *Kultura Islame* ve *Përþjekja Shqiptare* dergileri 20. yüzyılın ilk yarısında yayımlanmıştır. Fakat Bosna-Hersek'te yayımlanan *Islamska Misao* dergisi 20. yüzyılın ikinci yarısında yayımlanmıştır. Aynı yüzyılın farklı dönemlerde, iki farklı ülkede yayımlanan dergilerin İslam felsefesiyle ilişkili makaleleri Balkanlar'da yürütülen düşünce faaliyetlerine büyük katkılar sağlamıştır.

Dergilerin İslam felsefesi muhtevasını belirli yazarların yazdığı makaleler oluşturur, bu yazarlar: *Zani i Naltë* dergisinde Hafız Ali Korça, Ferit Vokopola, Qazim Hoxha, I. Qereshniku, Vehbi Dibra, İsmet Dibra vb.; *Kultura Islame* dergisinde Vexhi Demiraj, S. Bega, Rexhep Çakçiri vb.; *Përþjekja Shqiptare* dergisinde Branko Merxhani, Tajar Zavalani, Aleksandër Xhuvani vb.; *Islamska Misao* dergisinde Husein Đozo, Ahmet Smajlović, Muharem Omerović vb. şeklindedir. Bu müellifler İslam felsefesi ile ilgili en çok makale yazan yazarlardandır. Dört dergide İslam felsefesi ile ilgili yazı yazan müellifler, kelim alanında da büyük oranda makaleler yazmışlardır.

Zani i Naltë ve *Kultura Islame* dergilerinde felsefe ile ilgili makale yazan yazarlar, Doğu filozoflarını yakından takip etmişlerdir. *Përþjekja Shqiptare* dergisinde felsefe ile ilgili makale yazan yazarlar, Batı filozofları yakından takip etmişlerdir. *Islamska Misao* dergisinde ise felsefe ile ilgili makale yazan yazarlar, sentez yaparak Doğu ve Batı filozoflarını yakından takip etmişlerdir. Yazılan makaleler üzerinden Doğu ve Batı filozoflarının düşüncelerini kendi ülkelerinde tanıtmışlardır. Dergilerde telif makalelerin yanında Batı ve Doğu filozoflarının makaleleri de tercüme edilmiştir.

Dergilerde yabancı dillerden çevrilen makaleler, o dönemde Balkanlar için büyük önem taşımaktadır. Kindî, Rüşd, Fârâbî, İbn Sîna vb. Klasik İslam filozofları hakkında bilgi vermeleri ve onların felsefî prensipleri üzerinde tartışmalar yapmaları büyük katkı sağlamıştır. Makalelerin bir kısmında Tanrı, âlem, insan, ahiret, yaratılış gibi konular tenkitli bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır.

20. yüzyılda Balkanlar'da yayımlanan *Zani i Naltë*, *Kultura Islame*, *Përpyjekja Shqiptare* ve *Islamska Misao* dergileri, İslam felsefesi makaleleri üzerinden Balkan düşüncesini şekillendirmiştir. Çalışmamız Balkanlar'da felsefi düşünce hayatının her dönemde özellikle 20. yüzyılda canlı kaldığını göstermiştir. Balkanlar için 20. yüzyıl karmaşık bir dönem olmasına rağmen felsefe tartışmalarının var olduğu dergilerde yayımlanmış olan makaleler üzerinden ispatlamıştır. Buna göre Balkanlar'da zengin bir felsefi düşüncenin var olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Balkanlar'da İslam felsefesi büyük önem taşımaktadır. Bundan dolayı bu yönde yapılacak çalışmalar artırılmalıdır çünkü Balkanlar'da yayımlanan İslam felsefesi yazıları üzerinde çok fazla araştırma yapılmamıştır. Bunun gibi çalışmalar Balkanlar'ın İslam tarihini, kültürünü, felsefesini v.b. göstermekte açısından önem arz etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

ALKAN, Mustafa, “Osmanlı Devletinin “İslam Birliği” Siyaseti: Ortadoğu’nun Osmanlaşması”, Gazi Akademik Bakış Dergisi, C. 9, S. 18, 2016, ss. 17-30.

American Journal of Islamic Social Sciences, C. 20, S. 1, New York, 2003, s. 118.

BASHA, Ali Musa, *İslami në Shqipëri gjatë Shekujve*, (Yüzyıllar boyunca Arnavutluk'ta İslam), Biblioteka İslame Yayınları, Tiran, 2000.

BIDELEUX, Robert, **JEFFRIES**, İan, *The Balkans (A post-Communist History)* (Balkanlar, Komünizm Sonrası Tarihi), Routledge Yayınları, New York, 2007.

CEVİZCİ, Ahmet, Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1999.

-----, Felsefeye Giriş, Nobel Yayınları, Ankara 2014.

ÇUNİ, Gjovalin, burada makale ismi tırnak içinde verilmeli *Revista Gengia* (Genia Dergisi), Biblioteka Publike Martin Baleti Yayınları, İşkodra, S. 6, 2018 burada da sayfa aralığı verilmeli.

DOZİÇ, İbrahim, “XX. Yüzyılda Bosna Hersek’te Tasavvufi Şahsiyetler ve Etkinlikleri”, Yüksek Lisans Tezi, T.C. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.

EKER, Aytaç, **DEVİRİM**, Fevzi, burada hangi ansiklopedi maddelerinden faydalanıldı ise ismi tırnak içinde verilmeli *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, Türkiye Gazetesi Yayınları, C. 2, İstanbul, 1993.

-----, *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, yukarıdaki uyarı burası içinde geçerli Türkiye Gazetesi Yayınları, C. 4, İstanbul, 1993.

EYİCE, Semavi, “Gazi Hüsrev Bey Küllüyesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 13, TDV Yayınları, İstanbul, 1996.

Makale yazarı, tırnak içinde makale ismi *Grolier Internacional Americana Encyclopedia*, C. 2, Sabah Yayınları, İstanbul, 1993.

GÜNEŞ, Merdan, tırnak içinde makale ismi verilmeli. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, Çanakkale, S. 1, 2012.

HANBURY-TENISON, Robin, *Land of Eagles (Riding through Europe's Forgotten Country)* (Kartallar Ülkesi, Avrupa'nın Unutulmuş Ülkesinde Yolculuk) I.B.Tauris Yayınları Londra, 2009.

HARMANCI, Mehmet, *İslâm Felsefesinde Metaforik Üslûp*, Hece Yayınları, Ankara, 2012.

IMAMOVIĆ, Mustafa, *Historija Bošnjaka* (Boşnaklar'ın Tarihi), Preporod Yayınları, Saraybosna, 1998.

İZETİ, Metin, “*Arnavutlar ve Bektaşilik*”, Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu I, SDÜİF Yayınları, Isparta, 2005.

-----, Metin, *Balkanlar'da Tasavvuf*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014.

KARATAY, Osman, **GÖKDAĞ**, A. Bilgehan, *Balkanlar El Kitabı*, C. 1, Karam ve Vadi Yayınları, Ankara, 2006.

KILIÇ, Mahmud Erol, *Tasavvufa Giriş*, Sufi Kitap Yayınları, İstanbul, 2012.

KRUJA, Genti, “*Arnavutluk'ta Dinlerarası Hoşgörü ve Kültürlerarası Birlikte Yaşama*”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2012, S: 22.sayfa aralığı verilmemiş *Kulture İstoka* (Doğu Külürleri) Dergisi, GRO Kultura Yayınları, S. 1-2, Belgrad, 1984.

LAVIĆ, Osman, *Bibliografija Časopisa El-Hidaje i Islamska Misao* (El-Hidaje ve Islamska Misao Dergiler'in Bibliografisi), El-Kalem Yayınları, Saraybosna, 2001.

LEÇİNİ, Gazmend, “*Pasqyrimi i Përvjetorëve të pavarësisë në Shypin Fetar 1913-1944*”, *Zani i Naltë*, Tiran, 2015, S.13, ss. 28-42.

LOKA, Nikolle, **KOLA**, Gjet, *İliria Biblike-Shejtoret iliro-shqiptare nga Konstandini i Madh te Nene Tereza* (Büyük Konstantin'den Rahibe Teresa'ya kadar İncil İliria-ilir-arnavut Azizler), Geer Yayınları, Tiran, 2005.

Lufta e Parë Botërore 1914-1918 (Konferencë Shkencore, 11 Shtator 2014), (Birinci Dünya Savaşı 1914-1918), İTSH Yayınları, Üsküp, 2014.

HARMANCI, Mehmet, *İslâm Felsefesinde Metaforik Üslûp*, Hece Yayınları, Ankara, 2012.

MERXHANI, Branko, *Revista Përçjekja Shqiptare* (Arnavut Çabası Dergisi), Tirana Yayınları, S. 1-24, Tiran, 1936-1938.

MERXHANI, Branko, “Pse nuk jam Marksist?”, *Përçjekja Shqiptare*, Tirana Yayınları, Tiran, S. 4-5-6, 1937, ss. 193-200.

MOROZZO, Roberto, **ROCCA**, Della, *Kombësia dhe feja në Shqipëri 1920-1944* (1920-1944 Arnavutluk'ta Milliyet ve Din), Elena Gjika Yayınları, Tiran, 1994.

MUHIĆ, Ferit, *Islamski Identitet Evrope* (Avrupa'nın İslami Kimliği), Logos-A Yayınları, Saraybosna, 2014.

NASUHBEYOĞLU, Tayfun, *Balkan Tarihine Genel bir Bakış*, İstanbul, 2008.

NEWMARK, Leonard, Madde ismi tırnak içinde verilmeli *Albania, Encyclopedia of Linguistics* (Arnavutluk, Dilbilim Ansiklopedisi), C. 1, Ed. Philipp Strazny, Fitzroy Dearborn Yayınları, New York, 2005.

Organi i Komunitetit Mysliman Shqipëtar, *Revista Shkencore dhe Kulturore Zani i Naltë*, C. 1-10, OKMSH Yayınları, Tiran, 2014.

-----, *Revista Shkencore dhe Kulturore Zani i Naltë* (Bilimsel ve Kültürel Yüksek Ses Dergisi), S. 1, OKMSH Yayınları, Tiran, 2015.

-----, *Revista Shkencore dhe Kulturore Zani i Naltë*, S. 10, OKMSH Yayınları, Tiran, 2015.

Organi i Komunitetit Mysliman Shqipëtar, *Revista Kultura Islame* (İslam Kültürü Dergisi), S. 1-72, OKMSH Yayınları, Tiran, 1939-1945.

PAJIN, Dušan, “Kultura İstoka”, (Doğu Felsefesi) *Filozofija i Društvo* (Felsefe ve Arkadaşlık), C. 24, S. 2, Belgrad, 2013, ss. 33-42.

POPOVIĆ, Aleksandre, *Balkanlarda İslam*, (çev. Komisyon), İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

PUTO, Arben, *Shqipëria Politike (1912-1939)* (Siyasi Arnavutluk), Toena Yayınları, Tiran, 2009.

Starješinstvo Islamske Zajednice u Bosnu i Hercegovinu, Hrvatskoj i Sloveniji (Bosna Hersek, Hırvatistan ve Slovenya'nın İslam Topluluğunun Büyükleri), *Časopis Islamska*

Misao (İslamska Misao Dergisi), S. 1-162, Nišro Oslobođenje Yayınları, Saraybosna, 1978-1993.

REXHEPI, Abdullah, “Filozofija dhe Ndikimi i Saj në Mendimin Shqiptar” (Arnavut Düşüncesinde Felsefe ve Onun Etkisi), *Metafizika dhe Morali Revistë Filozofiko-Shkencore*, C. 2, Instituti Kërkimor Ndërkombëtar Rumi Yayınları, Tiran, 2012, ss, 127-138.

RRUGA, İtir, “Arnavutluk’ta Hıristiyanlık ve İslâmiyetin Tarihçesi”, Yüksek Lisans Tezi, T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011, ss. 6-13.

SHAPATI, B, “İslamizmi dhe Gruaja” (İslam ve Kadın), *Kultura Islame*, OKMSH Yayınları, Tiran, S. 3. 1939, ss. 83-86.

SHEHU, Fatma, 5 Uluslararası Öğrenci Sempozyumu, Harf Yayınları, İstanbul, 2020, ss, 332-344.

STİPÇEVIÇ, Aleksandar, *İliri, Povijes, Zivot, Kultura* (İlirler, Tarih, Hayat, Kültür), Školska Knjiga Yayınları, Zagreb, 1989.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 25, TDV Yayınları, Ankara, 2012, ss. 315-317.

Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, C. 29, TDV Yayınları, İstanbul 2004.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 18, TDV Yayınları, İstanbul, 2010.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 40, TDV Yayınları, İstanbul, 2011.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 5, TDV Yayınları, İstanbul, 1992.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 10, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, ss. 265-266.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 15, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 199-201.

Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, C, 37, TDV Yayınları, İstanbul, 2009.

Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, C. 28, TDV Yayınları, İstanbul, 2003.

АНЂЕЛИЋ, Павао, “*Barones Regni u Vjeđe Srjednovekovne Bosne*” (Barones Regni ve Ortaçağ Bosna Konseyi), Прилози, Институт за Историју Yayınları, Saraybosna 1975-6, S. 11/12.

ПАВЛОВИЋ, К. Стеван, *Историја Балкана 1804-1945* (1804-1945 Balkan Tarihi), Clio Yayınları, 2004.

<https://www.facebook.com/170250596350608/posts/3527805937261707/>

<https://groups.google.com/g/fjalaebukur/c/YL5WHHB018M/m/LMmo52EgVXUJ?pli=1>

i=1

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/692760>

<https://www.academia.edu/29776147/>

